

МОНГОЛ УГСААНЫ ЭЗЭНТ УЛСУУД
(XIII – XIV зуун)
ИХ ЮАНЬ УЛС

Түлхүүр үг: Их Юань улс, аж ахуй, улс төр, эдийн засаг, соёл

Хубилай хаан (1215-1294)

1215 онд Чингис хааны отгон хөвгүүн Тулуйн Сорхагтанбэхи хатнаас нуган үр мэндэлсэнд Хубилай хэмээх нэр хайрлажээ. Энэ нь дэлхийн түүхэнд монголчуудын дундаас тодорсон хамгийн суу алдар бүхий хувилгаан хаан болохыг бэлэгдсэн нэр байв.

1236 онд Өгэдэй хааны зарлигаар Чэнь дин (Одоогийн Хэ бэй мужид байдаг)-гийн 8 түмэн өрхийг Тулуйн угсааныханд соёрхсон бөгөөд үүний дотроос Сын жоу (Одоогийн Хэ бэй мужийн Сын тай сыань)-гийн түмэн өрхийг Хубилайд өмчлүүлжээ.

1251 онд Их хаан Мөнх өөрийн дүү Хубилайгаа дорно зүгийн ерөнхий их захирагчаар өргөмжилжээ.

1259 онд Хубилай Рү нань-д сууж байхдаа Мөнх хаан нас нөгчсөн тухай гашуудлын мэдээг сонссон байна. Тэр үед Хубилай дүү Аригбөхийгөө хаан ширээнд суух бодлого, үйл ажиллагааг идэвхтэй явуулж байгааг тагнан мэдэв. Иймээс ч 1360 оны 3-р сард Хубилай Кай пин хотод ирээд их хуралдайг зарлан хуралдуулж, өөрийгөө их хаанд өргөмжлүүлэв. Гэтэл 1360 оны 4-р сард дүү Аригбөх нь Хархорумд их хуралдайг зарлан хуралдуулж, их хаанд өргөмжлөгдсөн байна. Ийнхүү 1360 онд Их Монгол улсын хаан ширээнд нэгэн зэрэг хоёр их хаан өргөмжлөгджээ¹. 1260-1264 оны хүртэлх хугацаанд хэдэнтээ цэрэглэн, тулалдсаны эцэст дүү Аригбөх ялагдаж, арга буюу ах Хубилайдаа хааны их суурийг найр тавин өгчээ.

Хубилай хаан 1260-1294 оныг хүртэл Их Юань улс хэмээх Монгол эзэнт эзэнт улсын их хааны сууринд 34 жил суухдаа улс гүрнээ олон улс, үндэстнийг эрхшээн захирсан, дундад зууны үеийн дэлхийн улс төр, эдийн засаг, соёлын гол төв болгон мандуулж монголчууд Хятад орныг 100 орчим жил эрхшээсэн билээ.

Их Юань улс байгуулагдсан нь: Хубилай хаан их хаанд өргөмжлөгдөөд огнооны цолоо “Жун тун中统 Төв ёст” хэмээн нэрлэжээ. Удалгүй 1264 онд дүү Аригбөхийг буулгаж авсны дараа огнооны цолыг дахин өөрчилж, 1265 оноос “Жи юань至元Онолт тэргүүн” хэмээн нэрлэв. Энэхүү өөрчлөлт нь Хубилай хаан өөрийгөө зөвхөн Монголын их хаан төдийгүй, мөн Хятадын хаан ширээг залгамжлаж байгаагаа харуулсан ажээ.

Хубилай хаан 1271 онд Их Монгол улсаа “Их Юань улс大元” хэмээн нэрлэсэн нь Хятад зон олныг дургуйцэл эсэргүүцэлгүйгээр эрхшээх бодлого байв. Хятадын төр ёсны уламжлалд нэг төр улс мөхөж, шинэ төр улс байгуулагдах үед заавал утга, бэлгэдэл бүхий шинэ нэр өргөмжилдөг заншилтай².

“Юань” хэмээх нэрийн тухай: “Юань元” гэдэг нь “эх үүсвэр, үндэс, язгуур” гэсэн утгатай боловч үүнээсээ илүү гүнзгий давхар утгыг илтгэдэг. Хятадын “Зурхайт ном”-д “Юань元” гэдгийг “ертөнцийн үүсэл” буюу “үүтгэгч хүч” гэсэн утгатай холбогдуулжээ.

¹ Монгол улсын түүх. Дэд боть. УБ., 2003.т. 192-193

² Далай Ч. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. УБ., 1992.т. 43

Их Юань улсын хууль ёсны нэрийг тухайн үеийн сурвалж бичиг, хэрэглэгдэхүүнд “Дай Үн (Их Юань) Их Монгол улс” гэж тэмдэглэсэн байдаг. Тухайлбал, 1362 онд Сьин ван Интугийн гэрэлт хөшөөний бичээсний эхэн мөрөнд: “*Zarlig-yar dai ün yeke mongol ulus-un si ning ün-g (wang) Intu-du...* (Зарлигаар Дай Үн (Их Юань) Их Монгол улсын Сьин ван Интуд...)”³ хэмээжээ.

Их Юань улсын нийслэл Хаан балиг⁴ хот: 1266 онд Хубилай хаан шинэ нийслэлийг барьж байгуулах зарлиг буулгаснаар Хубилай түүний бүтээн байгуулах ажлыг их хааны зөвлөгч Лиү бин жун удирдан өөрийн болон харийн олон урчууд, барилгачдыг дайчлан 1267 онд Йэ-хэй-тиэ-эрх хэмээх уран барималч тэргүүтэй лалын уран барилгачид шинэ нийслэлийг барьж байгуулах ажлыг эхлүүлжээ. Хотыг нийт 28,600 метр урт чигжиж бэхэлсэн өндөр хэрмэн ханаар хүрээлж, тэгш өнцөг хэлбэртэй барьжээ. Энэхүү гаднах хэрмийн дотор их хааны хүрээ, Хубилай хааны залран суух орд өргөө хүрэх хоёр хэрмэн хана байв. Их хааны хүрээ болон түүний бараа бологчдын орд өргөөг жижиг хэрмээр, төрийн түшмэдийн хэсэг, хэрмийн гадна орших энгийн ард иргэдийн хэсгээс тусгаарлажээ. Нийслэл хот нь арван нэгэн хаалгатай бөгөөд геометрийн дөрвөлжин хэлбэр дүрстэй өргөн том гудамж талбайнууд зурайн харагдах умард-өмнөд, өрнөд-дорнод гэсэн тэнцүү хэсэгт хуваагддаг ажээ. Гудамжнууд нь есөн морьтой хүн зэрэгцэн явж болохоор уужим өргөн байв. Өрнөд, дорнод, өмнөдийн хэсэгт тус бүр гурав, умардад хоёр нийлээд бүх хаалган дээр хотод аюул, занал учрахаас урьдчилан сэргийлэх харуулын гурван давхар цамхгууд босгожээ. Хотын зүүн талын хэрмэн хананы дэргэд хаан төрийн одон орончдод зориулж босгосон од гарагийг ажиглан тандах төв байрлаж байв⁵.

Их Юань улсын нийслэл Хан балиг хотын хэрмийн суурийг 1267 онд тавьж, жилийн дараа буюу хэрмийг барьж дуусгажээ. 1271 оны гуравдугаар сард хотыг босгох ажил эрчимтэй өрнөж, Хубилай хааны зарлигаар 28000 ажилчинг энэхүү ажилд дайчлан ажиллуулсан байна. 1274 онд шинэ нийслэл Хаан балигхотыг барьж дуусгасан бөгөөд хотын өргөтгөл барих ажил 1283-1292 оны хооронд хийгджээ.

Хан балиг хот анх эргэн тойрноосоо 60 гаруй ли (1 ли = 576 м)-гийн хэмжээтэй, арван нэгэн том хаалгатай байв. Хотын төв ордны хэсэг нь эргэн тойрон 9 ли гаруй бөгөөд зүүнээс баруун хүртэл 410 алхам, хойноос өмнө хүртэл 615 алхам зайтай байсан аж⁶.

Хубилай хаан Хан балиг хотыг шинээр байгуулж, тус хотод улсын нийслэлийг шилжүүлсэн нь дараах хэд хэдэн шалтгаан, хүчин зүйлтэй холбоотой юм. Үүнд:

1. Хубилай Хятадад төрийн төвөө шилжүүлсэн нь олон зуун сая хүнтэй хятадыг дунд нь орон эрхшээж өнө удаан тогтоон барьж байх зайлшгүй шаардлага байснаараа нэгэн зууны турш дорно дахинд ноёрхлоо тогтоох боломжтой болсон⁷.
2. Хубилай төрийн төвөө одоогийн Бээжинд шилжүүлэхдээ Хятадын нутагт шилжин суурьшиж байна гэж бодохоосоо илүү хуучин алдсан нутагтаа, Хятад, Монголын хуучин хилийн зааг дээр ирж нутаглалаа гэж үзэж байсан байх. Нөгөө талаар Хархорин хотыг нийслэл хэвээр нь

³ Товуу. Уйгаржин Монгол үсгийн дурсгалт бичгүүд. Үндэсний хэвлэлийн хороо. Хөх хот, 1983. Тал 348, 360

⁴ Их Юань улсын нийслэлийг монголоор Хан балиг буюу Хаант хот. Хятадаар Дай Ду буюу Их нийслэл гэж нэрлэж байв.

⁵ Моррис Россаби. Хубилай хаан, түүний амьдрал, цаг үе. УБ., 2011. т. 164-165

⁶ Далай Ч. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. УБ., 1992.т. 41

⁷ Монгол улсын түүх. Ред Ж.Болдбаатар нар. УБ., 2006. т. 241

үлдээсэн бол он цагийн элэлд өмнө зүгээс хүмүүс үй олноор шилжин суурьшиж, монголчуудыг уусгах аюул нүүрлэх байсан болов уу⁸.

3. Хубилай тэргүүтэй тал хээрийн ноёд их Монгол улсын нийслэлийг Хятад орны төвд шилжүүлсэн нь хятадыг эрхшээхээс гадна өмнөд Сүн улс, Япон, Вьетнам, Энэтхэг, Индонези зэрэг дорнод ба зүүн өмнөд азийн олон улс орныг эрхэндээ оруулж газар нутгаа уужимсгахыг үр ач нартаа гэрээсэлсэн Чингис хаан өвөөгийн захиастай холбоотой байсныг үгүйсгэх аргагүй. Нөгөө талаар Монголын байлдан дагуулагчид хятадыг бүрмөсөн эзэлж, өргөн уудам газар нутагтай, олон хүн амтай тэр орныг захиран баримтлах шаардлагаас үүдэн гарсан зүйл байж магад боловч эцсийн үр дагавраараа Монголын улс төр, эдийн засгийн хөгжилд айхтар сөрөг нөлөө үзүүлжээ⁹.

4. Хубилай хаан хүн ам хамгийн шигүү суурьшсан, аж ахуй, эдийн засаг нь ахицтэй улс төр, цэрэг-стратегийн чухал зангилаа газар нутгийг сонгож, улсын шинэ нийслэлийг барьж байгуулж, төвхнөн сууж төр улсаа засагласан нь тухайн цаг үеийн нөхцөлд зайлшгүй чухал бодлого, шийдвэр байжээ. Хубилай хаан улсын нийслэлийг Хан балиг хотод шилжүүлсэн нь Хархорум төвтэй уугуул Монгол нутгаасаа хэт алслагдаж, хөндийрөлгүй тэндэх засаглалын хүч, нөлөөг алдалгүй эрэмбэлж байсан билээ.

Хубилай хааныг эсэргүүцсэн Хайду, Наян нарын бослого: Хубилай хаан их суурийг залгамжилсан цаг үеэс Монголын зарим нөлөө бүхий язгууртнууд хүчтэй эсэргүүцэн тэмцэж байжээ. Тэдгээрийн дотроос Хайду, Наян нарын бослого голлох үүрэгтэй юм.

Хашийн хөвгүүн Хайду ноён бол Өгэдэй хааны үр хойчис билээ. Тэрээр Мөнх хааны үед хааны эсрэг нууц хуйвалдаанд оролцсон хэргийн улмаас алс хязгаарын Тарвагатайн ууланд нутаглах болжээ. Мөнх хааныг нас нөгчсөний дараа Хайду дахин Өгэдэйн угсаанаас хаан суурийг залгамжлуулахыг зорьж байв. Тиймээс ч Тулуйн угсааныхны хоорондын зөрчил тэмцлийг ашиглахыг санаархаж байжээ. Хубилай, Аригбөх нар хаан ширээний төлөө ширүүн өрсөлдөн байхад Аригбөхийг дэмжсэн байна.

1264 оны сүүлчээр Аригбөх ялагдал хүлээхэд Хайду Хубилай хааны эсрэг цэргийн хүчээр тэмцэж эхэлжээ. Түүний цэргийн гол хүч Эмил гол орчим төвлөрч байжээ. Хубилай хаан Хайдуг ордондоо хүрэлцэн ирэхийг олонтаа зарлигдсан боловч тэрээр эс дагаж, элдэв шалтгаан тоочсоор байв¹⁰.

1266 онд Хубилай хаан Хайдугийн довтолгооноос сэргийлэн хамгаалах зорилгоор өөрийн хөвгүүн Номхоныг умард хязгаарын цэргийн хэргийн ерөнхий захирагчаар томилон Хархорин хотод суулгасан байна. Номхон Хархорин хотод ирээд эргэн тойронд сэргийлэх харуулын цэргийг суулгаж, Алтан Ордны улс, Цагаадайн хаант улсын ноёдтой эцэг Хубилай хааны нэрийн өмнөөс захидал бичгээр харилцаж, тэднийг Хайдугийн эсрэг тэмцэлд татан оруулах бодлогыг идэвхтэй явуулснаар Цагаадайн улсын ван Чапар, Алтан Ордны ван Мөнхтөмөр нар Их Юань улсад туслахаар болжээ.

Энэ үед Хайду ноён ч гар хумхин суусангүй, Хубилай хааныг эсэргүүцэх тэмцэлд Алтан Ордны улс, Цагаадайн улсын ван, ноёдыг татан оруулснаар тэдний зарим нь Хубилай хаантай байгуулсан гэрээ хэлцэл, амлалтаасаа буцаж, түүний дэмжсэн байна.

⁸ Монгол улсын түүх. Ред Ж.Болдбаатар нар. УБ., 2006. т. 241

⁹ Далай Ч. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. УБ., 1992.т. 42

¹⁰ Моррис Россabi. Хубилай хаан, түүний амьдрал, цаг үе. УБ., 2011. т. 130

Хайду ноён 1288, 1289 онд Хубилай хааны цэргүүдийг дайрч довтолж 1301 онд насан өөд болтлоо Их Юань улсын хил хязгаарыг түйвээсээр байжээ.

Чингис хааны дүү нарын үр удамчир Наян ноён Ляо дун-гийн захирагч байв. Тэрээр Хубилай хааныг хятад газрын тариалангийн аж ахуйд гол анхаарал хандуулж, өөрсдийн нүүдлийн өв уламжлалаас улам хөндийрч байна хэмээн дургүйцэн эсэргүүцэж байжээ. Хубилай хаан Наян ноёны бослогоос ихэд болгоомжилж Хайдутай хүчээ нэгтгэхээс нь сэрэмжилж, Амабухаар удирдуулсан цэргийн хүчээр тэдний хоорондын замыг таслан хаасан байна.

Хубилай хаан өөрийн биеэр их цэргийн гол хүчийг удирдан Наян ноёныг угтан байлдахаар морджээ. Хубилай хааны цэрэг Ляо голын орчим хүрч, Наян ноёны цэргийг бүслэн хоёр өдрийн турш зууралдан байлдаж, их хохирол үзсэн боловч ялж Наян ноёныг баривчлан цаазаар авчээ¹¹.

Их Юань улсын хаадын угсаа залгамжлал: 1368 онд Хятад дахь Монгол хаадын ноёрхол эцэс болох хүртэл Их Юань улсыг нийт арван хаан их суурийг залгамжлан захирч байжээ. Тухайлбал: Хубилай хаан (1260-1294), Төмөр хаан (1295-1307), Хайсан хүлэг хаан (1307-1311), Аюурбалбад хаан (1311-1320), Содбал хаан (1320-1323), Есөнтөмөр хаан (1324-1328), Тугтөмөр хаан (1328-1329), Хүслэн хаан (1329 оны 1-р сарын 26-ны өдрөөс 8-р сарын 6-ны өдөр), Тугтөмөр хаан (1330-1332), Ренчинбал хаан (1332 оны 10-р сарын 13-ны өдрөөс 12-р сарын 5-ны өдөр), Тогоонтөмөр хаан (1333-1370) тус тус Их Юань улсын их суурийг залгамжилжээ. Эдгээр хаадын дотроос “Ухаант хаан” гэгдэгч Тогоонтөмөр 38 жил их сууринд суужээ. Харин Рэнчинбал хаан 2 сар хаан суурийг залгамжилснаар хамгийн богино настай хаанаар түүхэнд үлджээ.

1368 онд Их Юань улсын Хятад дахь ноёрхол эцэс болсны дараа Монголын Тогоонтөмөр хаан (1368-1370) Билэгт хаан Аюушридар (1370-1378) Усхал хаан Төгстөмөр (1378-1388) нар өөрсдийгөө Их Юань улсын хууль ёсны хаан гэж үзэж байжээ. Эдгээр хаадын үеийг Монголын түүхийн судлалд “Умард Юань”, “Ар Юань”, “Хойд Юань” улсын үе гэж нэрлэх хандлага байдаг.

Их Юань улсын хүчирхэгжилт, байлдан дагуулал: Хубилай хаан Их Монгол

улсын хаанд өргөмжлөгдсөний дараа Өмнөд Хятад, Зүүн Өмнөд Азийн олон улс, үндэстнийг байлдан дагуулж газар нутгаа уужимсган, эрхшээн захирах бодлого идэвхжүүлэн 1264 оноос Өмнөд Сүн улсад аян дайн эхлүүлж 1279 онд түүнийг байлдан эзлэснээр Их Юань улс Хятад оронд ноёрхлоо бүрэн тогтоосон. Үүний дараа Зүүн Өмнөд Азийн улс орнуудыг байлдан дагуулах аян дайнд мордож Корё улсыг, 1287 онд Бирм улсыг, 1288 онд Аннам улсыг, 1292 онд Ява, Суматрын олон арлуудын улс орнуудыг өөрийн хараат улс болгожээ.

¹¹ Далай Ч. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. УБ., 1992.т. 47

Хубилай хаан 1265-1271 онуудад Японд хэд хэдэн удаа элч илгээж, Их Юань улсад дагаар орж түшмэг улс болохыг шаардсан байна. Гэтэл Японы эзэн хаан Их Юань улсад дагаар орохыг зөвшөөрсөнгүйгээр үл барам, эсэргүүцэн тэмцэх бэлтгэл хийж эхэлсэн учир Хубилай хаан Японыг дайлаар мордох зарлиг буулгав.

1274 онд Монгол, Хятад, Зүрчид нийлсэн 15000 усан цэрэг, Солонгосын 8000 усан цэрэг, 300 том, 400-500 жижиг усан онгоцтой Хаппогоос (Одоогийн Солонгосын Пусан хот) Японыг дайлаар мордсон боловч далайн шуурганд цохиулж олонх нь сүйрсэн бөгөөд цөөн хэсэг нь нутаг буцжээ.¹²

1281 онд Хубилай хаан монгол, солонгос, хятад их цэргийн хүчээр Японыг хоёр дахь удаагаа довтлов. Төв замын цэргийг монгол жанжин Атаахай, хятад жанжин Фан вэнь ху нар удирдаж, солонгос нутгаас гарсан зүүн замын цэргийг монгол жанжин Шинду, солонгос жанжин Хон Тагу нар тус тус удирджээ. Их цэрэг Японы өрнө хязгаарын Пинхү аралд бууж, Таван луут ууланд байрлажээ. Мөн л далайн шуурга болж, цэргийн ихэнх нь хөлөг онгоцны хамт далайд живж нэг хэсэг нь шуурганд хөөгдөн Номхон далайд бараа сураггүй алга болжээ. Атаахай, Фан вэнь ху нар үлдсэн цөөн цэргийн хамт эх газрын зүг зугтсан. Таван луут ууланд үлдсэн түм гаруй цэргийг японы цэрэг хүйс тэмтрэн хяджээ¹³. Ийнхүү Японыг эзлэх гэсэн Хубилай хааны бодлого амжилтгүй болжээ. Монголын байлдан дагуулалтаас аварсан далайн шуургыг Япончууд “Бурханы шуурга” гэж удтал дурссан байдаг.

Тогоонтөмөр хаан ба Их Юань улсын Хятад дахь ноёрхол эцэс болсон нь

Тогоонтөмөр хаан бол 1320 онд Хүслэн хааны харлууд овгийн Майлдай хатнаас мэндэлсэн ахмад хөвгүүн юм. Их Юань улсын хаан ширээнд 38 жил сууж төр барьсан Тогоонтөмөр хааныг Юань улсын түүхэнд “Цагаан бичин хаан”, “Шүнь ди буюу ээргүү хаан”, “Ухаант хаан” хэмээх нэрээр тэмдэглэсэн байдаг.

1333 онд Тогоонтөмөрийг Их Юань улсын хаан ширээнд өргөмжлөгдсний дараа Хятад, Зүүн өмнөд Ази дахь Монголчуудын эзэгнэлийн 40 шахам жил нь хаан ширээний төлөөх тэмцэл, Монгол хятадын нөлөө бүхий язгууртнуудын хоорондох эрх мэдэл, эзэмшил газар нутаг булаалдсан зөрчил буддын шашны сүм хийд, лам хуврагуудын тансаглал, нөлөөлөл хэлтийдсэн, байгалийн онцгой гамшигт жилүүд тохиолдсны улмаас аж ахуй ихэд сүйдэж ард иргэд өлсгөлөн, өвчин зовлонд олноор нэрвэгдсэн. Энэ бүхнийг монголчуудын ноёрхлоос болсон мэтээр үзэж Хятадын ард түмний бослого тэмцэл хүчтэй өрнөснөөс улс төр, эдийн засгийн хямрал олон жил үргэлжилсэн нь Их Юань улсын төвлөрсөн засаглалын чадавх, хааны сүр хүчийг ихэд сулруулав.

1344 онд олон хоног үргэлжлэн орсон их борооны улмаас Хатан гол үерлэж ар хөвөөн дэх Бай мао ди, Жьин ди (Одоогийн Хэ нань мужийн Лан коу гацааны зүүн хойд тал) гэдэг хоёр хашлага далан сэтэрсэн ажээ. Голын сав нутаг нэлдээ усанд автаж, олон мянган хүн үрэгдсэн байна. Тиймээс 1351 оны дөрөвдүгээр сард Тогоонтөмөр хаан үер усны аюулаас сэргийлэн хамгаалах зарлиг буулгаж, Жья лү-г Үйлдэх явдлын яамны сайдаар өргөмжилж, гол мөрөн засах ерөнхий захирагч болгов. Жья лү хааны зарлигийг

¹² Моррис Россabi. Хубилай хаан, түүний амьдрал, цаг үе. УБ., 2011. т. 124

¹³ Монгол улсын түүх. Дэд боть. УБ., 2003.т.203

хүлээж авсны дараа Биань лиан (Одоогийн Хэ нань мужийн Кай пинь), Да мин зэрэг 13 замын 15 түмэн өрх гэрийн ажилчид хийгээд Лү жоу (Одоогийн Ань хуй-н Хэ бэй) зэрэг газрын 18 хүрээний хоёр түмэн хуяг цэргийг дайчилж, 280 газрын шинэ суваг засаж, Хатан голын голдирлыг зүүн тийш татаж Хуай хэ голтой нийлүүлэн их далайд хашин оруулжээ¹⁴.

Энэ үед Цагаан лиан хуа шашны тэргүүн Хань шань тун болон Лиү фү тун зэрэг хүмүүс нэгдэж бослого гаргахаар бэлтгэж байхдаа хүүхдийн дуу зохиож: *“Ганц нүдэт чулуун хун Хатан голыг үерлүүлж, тэнгэрийн доорхийг урвуулав”* хэмээн дөрвөн зүгт дэлгэрүүлэн дуулж хэдэн зуун шавь нараа гол засах ажилчнаар томилон оруулаад *“Мил бурхан ертөнцөд мэндлэв”*, *“Гэгээн эзэн орчлонд заяав”* гэх зэргээр ухуулан ард олны анхаарлыг ихэд татжээ. Үүний зэрэгцээ тэд нууцаар ганц нүдтэй нэгэн чулуун хүнийг урлан ар нуруун дээр нь *“Чулуун хүнийг нэг нүдтэй гэж бүү хэл, энэ юм гарч ирвээс тэнгэрийн доорх урвамой”* гэсэн хятад үсэг сийлээд удахгүй усны суваг малтах гэж байсан Хуан лин давааны ойролцоох голын зам дээр булж орхисон байна. Суваг малтаж байсан ажилчид өнөөх ганц нүдтэй чулуун хүнийг олоод ихэд гайхан биширч, Их Юань улсын мөхөл нь нэгэнтээ өнөө маргаашийн хэрэг болжээ хэмээн итгэжээ¹⁵.

1351 онд Хань шань тун, Лиү фү тун нар Ин жоу–гийн Ин шан (Одоогийн Ань хуй-гийн Ин шан) хэмээх газарт бослого гаргагчид нь улаан алчуураар толгойгоо ороож тэмдэг болгож байсан тул түүхэнд *“Улаан алчууртан”*, *“Улаан алчууртны бослого”* хэмээн нэрлэх болжээ.

Хятадын улаан алчууртны бослого богино хугацаанд хүрээгээ тэлэн өргөжин 1367 онд Мин улсыг үндэслэгч хаан Жү юань жан-ы удирдлага дор нэгдэн хүчирхэгжснээр 1368 онд Их Юань улсын Хятад дахь ноёрхлыг түлхэн унгасан юм.

1368 онд Их Юань улсын Хятад дахь ноёрхол эцэс болох үед Тогоонтөмөр хаан нийслэл Хаан балигхотоос зайлан, Шан ду, Ин чан фү хотуудад шилжин сууж, Мин улсын цэргийг бут цохих, улмаар Их Юань улсын Хятад дахь засаг захиргаа, ноёрхлыг дахин сэргээн байгуулахын төлөө шаргуу тэмцэж байгаад 1370 онд Ин чан фү хотод 51 насандаа тэнгэр болжээ.

Төрийн байгуулал: Их Юань улсын төрийн дээд эрхийг Монголын хаан барьж байв. Түүний дараах эрхийг их хатад, хун тайж, хан хөвгүүд, угсаа төрлийн вангууд буюу “олон ван” нар мэдэж байжээ.

Их Юань улсын төрийн дээд байгууллага нь Төвлөн Засах газар буюу Жун шү шэн юм. Тус байгууллага нь төр улсын засаг захиргааны бүх хэргийг ерөнхийлөн шийтгэх эрх, үүрэг бүхий байгууллага байв. Төвлөн Засах Газрыг “Эрхэлсэн сайд” удирддаг бөгөөд уг тушаалд хаан суурийг залгамжлах хун тайжийг буюу хаан хөвгүүнийг томилдог. Эрхэлсэн сайдын доор баруун, зүүн гарын тэргүүлсэн сайдыг томилдог. Баруун гарын тэргүүлэгч сайд нь зүүн гарын тэргүүлэгч сайдаас нэг шат илүү эрх мэдэл, байр суурийг эзлэх бөгөөд хаан болон хун тайжийн хамт төр улсын чухал хэрэг явдлыг шийдвэрлэхэд оролцоно. Зүүн гарын тэргүүлэгч сайд нь хун тайжийн ордны хэргийг захирна. Баруун, зүүн гарын тэргүүлэгч сайдын дор цэрэг, улсын чухал хэргийг тэгшгтэн зөвлөгч 4, баруун, зүүн гарын дэд сайд 2, засагт туслагч түшмэл 2, зүүн, баруун гарын хэлтсийн ялгагч түшмэл 2 тус тус ажиллаж байжээ. Төвлөн Засах Газрын харьяанд тодорхой чиг үүрэг бүхий 6 яам байжээ. Тухайлбал, Түшмэдийн яам, Сангийн яам, Ёслолын яам, Цэргийн яам, Шүүх яам, Үйлдвэрийн яам болно.

¹⁴ Идэр Д. Юань улсын их түшмэл Хөхтөмөр. УБ., 2012.т.

¹⁵ Идэр Д. Их Юань улс (1368-1388). УБ., 2003.т.15

Их Юань улсын цэрэг-дайны хэргийг эрхэлдэг байгууллага нь Нууц бичгийн яам буюу Шү ми юань юм. Энэхүү яам нь гол төлөв цэрэг-дайны хэргийг эрхэлдэг. Хааны бие, хааны ордныг хамгаалагч хишигтэн цэрэг, дарангуй цэрэг суулгах, гадагш дайлаар мордох, гадаад улс оронтой харилцах зэрэг төр улсын чухал асуудлыг шийдвэрлэнэ.

Засаг захиргааны байгууллагууд, сайд түшмэдийн үйл ажиллагаанд хяналт тавьж, шалган байцаах, түшмэдийг дэвшүүлэх, бууруулах ажлыг эрхэлдэг байгууллага нь Дэвшүүлэх, бууруулах яам буюу Ү ши тай юм.

Засаг захиргааны зохион байгуулалт: Их Юань улсын Төвийн буюу Дотоод муж нь шууд Төвлөн Засах Газарт захирагддаг. Харин гадаад муж нь Төвлөн Засах Газрын төлөөний яаманд захирагдана. Гадаад мужуудад орон нутгийн төлөөний 10 яамыг байгуулжээ. Тухайлбал, Лин бэй, Ляо ян, Хэ нань, Шань си, Си чуан, Юнь нань, Ган сү, Жианжэ, Жиан си, Ху гуан болно.

Төвлөн Засах Газар болон төлөөний яамны доорх орон нутгийн засаг захиргааны нэгж нь чөлгөө (лү), шүлтгэн (фү), тойрог (жоу), гацаа (сиань) юм.

Хууль цааз: Их Юань улсын үеийн хууль цааз нь ерөнхийдөө улсын доторх эрхийн харилцааг зохицуулахад чиглэгдэж байжээ. Их Юань улсын үед “Их Юань улсын нэвтэрхий хууль”, “Их Юань улсын хууль цаазын бичиг” зэрэг хууль цаазын томоохон хэмжээний бичгүүдийг эмхэтгэн гаргасан байна.

Эдгээр хууль цаазын бичгийн гол зорилго нь монголчуудын эрх ашиг, Их Юань улсын Хятад дахь засаг захиргаа, ноёрхлыг бэхжүүлэх, батлан хамгаалах явдал байжээ. Тухайлбал, “*Үдшийн бүрий, үүрийн харанхуйгаар хятад хүний хөл хорино*”, “*хятад хүн анх удаа хэрэг хийвэл зүүн мөрөн дээр, 2 дахь удаад баруун мөрөн дээр, 3 дахь удаад хүзүүн дээр нь тамга дармой*”, “*хятад хүн биедээ зэр зэвсэг агуулах байтугай бор шувуу харвах чавх ч хадгалж үл болмой*”, “*монгол хүн хятад хүнийг зодвол хариу өшөө авч үл болмой*”¹⁶ гэх зэрэг цаазыг дурдаж болно.

Нийгмийн давхарга: Монголчууд Хятад дахь засаг захиргаа, ноёрхлоо батлан хамгаалах зорилгоор Их Юань улсын нийт хүн ардыг үндэс, угсаа гарлаар нь дөрөв ангилжээ. Үүнд:

1. Монголчууд
2. Өнгөт нүдтэн (уйгар, түрэг, перс, араб, сартуул, найман, киргиз, кипчак гэх мэт)
3. Умард Хятадын хүн ам (Хятан, зүрчид, Алтан улсын харьяат хүн ам)
4. Нангиад буюу Өмнөд Хятадын хүн ам

Их Юань улсын хууль цаазад хятадуудыг дотор нь 10 зэрэгт хуваажээ. Үүнд: 1. Түшмэд, 2. Бага тушаалын албан хаагч, 3. Бурхны шашны лам хуварга, 4. Бомбын шашинтан, 5. Эмч домч, 6. Гар урчууд, 7. Мужаан, дархан, 8. Янхан, биеэ үнэлэгч, 9. Күнзийн сурталтан, 10. Гуйлагчин хамаарна¹⁷.

Аж ахуй, эдийн засаг

Мал аж ахуй: Их Юань улсын үед мал аж ахуй эрчимтэй хөгжиж байв. Их Юань улсын хаад уугуул монгол нутагтаа мал сүргийг голлон өсгөж байсан бөгөөд мал аж ахуйн ажлыг дагнан эрхлэх төрийн байгууллага байгуулж, олон тооны түшмэл томилов. Тухайлбал, 1323 онд “Мал сүргийн хүрээлэн” –г анх байгуулсан бөгөөд 1327 онд энэхүү газрыг өөрчлөн “Мал сүргийн эрхэм түшмэдийн газар” гэдгийг шинээр байгуулсан байна.

¹⁶ Далай Ч. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. УБ., 1992.т.74

¹⁷ Монголын Юань улс. УБ., 2006.т.48

Их Юань улсын үед адууг өсгөж, үржүүлэх асуудалд онцгой анхаарч байжээ. Энэ нь гадагш хийж байсан дайныг амжилтад хүргэх, харилцаа холбоог хөгжүүлэхэд чухал ач холбогдолтой байв. 1263 онд Хубилай хааны зарлигаар Адуун сүргийн захиргааг анх байгуулж, адуу хариулах болон хааны ордны хэрэгцээнд хүрэлцэх хэмжээний эмээл, хазаар бэлтгэх үүргийг хүлээлгэсэн ажээ. 1279 онд “Их ордны адуу хамаарах товчоо” хэмээн нэрлэгдэж улмаар “Хэвтүүлийн товчоо”, “Адуун сүргийн захиргаа”, “Адуу хамаарах хэлтэс” гэх зэргээр нэрлэгдэж байсан боловч түүний гол үүрэг нь албаны мал аж ахуйг хөгжүүлэх, 14 газар орны ус бэлчээр, адуу малын тарга хүч, бүх улсын хэмжээний мал маллагааны арга ажиллагааг хянан байцаахад оршиж байв¹⁸.

Ав хоморго: Их Юань улсын үед монголчуудын ав хоморго хийх явдал уламжлагдаж иржээ. Монголчуудын ав хоморго нь хаад ноёд, жирийн ард иргэдийн хүрээнд хоёр өөр зорилготой байв. Жирийн ард иргэдийн хүрээнд дэх ав хоморго нь хувийн амь зуулгыг хангах зорилготой. Харин хаад ноёдын хүрээний ав хоморгын зорилго нь нэг талаар цэрэг-дайны бэлтгэл, сургуулилт, нөгөө талаар Монголын язгууртнуудын малгайн утаа сэргээх хувийн зугаа цэнгэлийн шинжтэй байв. Юань улсын дээдсүүд уугуул монгол нутагтаа ирж ав хоморго хийдэг байжээ.

Газар тариалан: Төр улсын эдийн засгийн гол салбарын нэг нь газар тариалан гэдгийг сайтар ухаарч байсан учир хятад нутагт газар тариаланг хөгжүүлэх асуудалд Юань улс онцгой анхаарч байжээ.

Их Юань улсын үед Монголын тариалангийн төв нутаг нь Орхон, Сэлэнгэ голын сав газар байв. Гүзээн тээлийн хөндий Чингай балгас, Ойрадын Хар усны сав газар, Булган гол, одоогийн Увс аймгийн Улаангом, Тариат зэрэг сумдын нутагт бага зэрэг тариалан эрхэлж байв¹⁹.

1261 онд Хубилай хаан 8 түшмэдээр захируулсан “Газар тариалан хөгжүүлэх алба” байгуулсан нь тариачдын аж амьдралыг сайжруулж, ургацыг нэмэгдүүлэх зорилго байв. 1270 онд Хубилай хааны зарлигаар нийслэл Хаанбалгасан хотод “Тариалан эрхлэх яам”-ыг байгуулжээ.

Их Юань улсын үед газар тариалангийн багаж хэрэгсэлд олон шинэчлэл, дэвшил гарчээ. Тухайлбал, өвс арчих дөрөөн хэлбэртэй арчуур, хөрс зөөлрүүлэх багаж, шөвгөр толгойтой анжсан хошуу зэрэг шинэ багаж бий болгон тариачдын хөдөлмөр, бүтээмжийг нэмэгдүүлж байсан юм²⁰.

Гар урлал, үйлдвэр: Их Юань улсын үед гар урлал, үйлдвэрт дэвшил гарчээ. Тухайлбал, хүдэр хайлуулж төмөр боловсруулах, усан онгоц үйлдэх, ваар шаазан сав хийх, бөс, торго дурдан нэхэх, эсгий, цаас хийх, архи нэрэх, давс олборлох, зэр зэвсэг үйлдэх зэрэгт олон ахиц дэвшил гарчээ.

Энэ үеийн гар урлал, үйлдвэр нь албаны болон иргэний гэсэн хоёр үндсэн чиглэлээр хөгжиж байжээ. Хятад нутагт 310 том, жижиг хэмжээний гар үйлдвэрийн товчоо байснаас 70 гаруй нь том хэмжээний үйлдвэрийн газар байв.

Их Юань улсын үеийн гар урлал, үйлдвэрлэлээс ихээхэн онцлог бүхий нэг салбар бол ваар, шаазан үйлдвэрлэл байжээ. Жан ши-гийн Жин дэ жэнь балгас нь энэ үеийн улсын хэмжээний шаазангийн үйлдвэрлэлийн төв болж, Их Юань улсын үед нэрд гарсан хөх цэцэгтэй цагаан шаазанг үйлдвэрлэх болжээ. Их Юань улсын хөх шаазан нь хэлбэр

¹⁸ Монголын Юань улс. УБ., 2006. т. 67

¹⁹ Далай Ч. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. УБ., 1992. т. 95-96

²⁰ Монголын Юань улс. УБ., 2006. т. 60

загвар, хээ угалз, хийц маяг аль ч талаараа өмнөх үеэс хол давж, улс даяар төдийгүй Зүүн Өмнөд Ази, Араб, Европын олон улсад худалдаалагдаж, хүмүүсийн сонирхлыг татсан онцгой таваарын нэг болсон юм.

Хөх шаазан нь хятад шаазангийн голлох төрөл зүйлийн нэг бөгөөд шилэн будагт өнгөт шаазангийн төрөлд хамрагдана. Кобальтын исэл нь хөх цэцэгт шаазангийн гол түүхий эд ажээ. Шаазангийн их бие дээр хээ угалз, зураг зураад гадаргууг шилэн будгаар давхарлан бүрхэж, өндөр даралтаар шатааж хийж байжээ. Ийм шаазанг Монголчууд “Гангар аяга” гэдэг.

Зам харилцаа, өртөө: Их Юань улсын үед зам, харилцаа улам өргөжин тэлжээ. Энэ үед 1496 суурь өртөө байгуулсан бөгөөд эдгээрээс Давааны арын мужид (Хархорум төвтэй уугуул Монгол орон) 119 өртөө байжээ.

Нийслэл Хаан балигхотоос Давааны арын мужид нэвтрэх тэргэн зам, морин зам, нарийн зам гэсэн гурван чиглэлээр өртөө байгуулж, харилцаа холбоог түргэн шуурхай, саадгүй болгожээ. Тэргэн зам гэж нэрлэгдсэн зүүн зам нь Дай ду-гаас дээд нийслэл Шан ду-г дамжин, Ин чан фү хотоор өнгөрч, хойш өгсөн Хэрлэн голын дээд урсгал орчимд хүрээд дахин баруун тийш эргэн Хархорин хүрнэ. Морин зам буюу дунд зам нь Шан ду-гаас баруун тийш Бор хотыг дамжин Синь хэ, Да тун чөлгөө-гийн ар хязгаараар өнгөрч, Фэн жоу-гийн баруун хойд биеийн Диань чэн гү хавцлаар гарч, Далан хар уулыг давж, Цинь жоу, Ся жинь зэрэг газрыг туулан их говийн элсэнд орж, Давааны арын өртөө замтай нийлэн Хархоринд хүрдэг. Харин нарийн зам буюу баруун зам нь Хаан балигхотоос баруун хойт хязгаарт нэвтэрсэн өртөө зам юм²¹.

Усан суваг: Их Юань улсын үеийн гайхамшигт бүтээн байгуулалтын нэг нь Хан жоу-гаас нийслэл Хаан балигхот хүртэл татсан усан суваг билээ.

1289 онд Хуй тун хэ голын сувгийг татаж, 1291 онд Тун хуй хэ голын сувгийг засан нэвтрүүлж, Хан жоу хотыг усан замаар нийслэл Хаан балигхоттой холбов. Энэхүү усан суваг нь чиг шулуун бөгөөд Сүн улсын үеийн сувгаас 900 километрээр богино болсон тул уулын 2700 гаруй километр замыг 1782 километр хүртэл дөтөлсөн юм²².

Далайн тээвэр: Их Юань улсын үед далай, тэнгисийн тээвэрт үлэмж ахиц гарчээ. Тухайн үед гол мөрний тээвэр нь хуурай замын тээврээс хоёр дахин хямд, далайн тээвэр нь гол мөрний тээврээс гурав дахин хямд байсан нь далайн тээврийн хөгжилд ихээхэн нөлөө үзүүлсэн юм.

Их Юань улсын эхэн үед 900 гаруй усан онгоцтой байсан бол дунд үедээ 1800 болж, гаруй болон нэмэгдэж, том усан онгоц нь 8000-9000 таар амуу будааг, жижиг нь 2000-3000 таар амуу будааг тээвэрлэх хүчин чадалтай ажээ.

Далайн тээврийн шугам, чиглэлийг 1282, 1291, 1293 онуудад 3 удаа нээн өөрчилсөн байна. Далайн тээврийг шугамыг нээж, хөгжүүлэхэд Сүн улсыг байлдан дагуулсан Монголын Баян жанжин гол үүрэг гүйцэтгэжээ.

²¹ Монголын Юань улс. УБ., 2006.т. 83-84

²² Монголын Юань улс. УБ., 2006.т. 86

Цаасан мөнгө: Хүн төрөлхтний түүхэнд анх удаа цаасан мөнгийг хэвлэн гаргаж,

улсын хэмжээнд гүйлгээнд оруулсан хаан бол Хубилай юм. Хубилай хаан 1260 оны 7-р сард торгоор баталгаа болгосон “Жун тун-гийн цаасан мөнгө”, тус оны 10-р сард мөнгөөр баталгаажуулсан “Жун тун-гийн Юань бо цаасан мөнгө”-ийг тус тус хэвлэж, гүйлгээнд оруулжээ.

Их Юань улсын цаасан мөнгөний нэрлэсэн үнэ нь аравт, хорьт, гучит, тавьт, зуут, хоёр зуут, гурван зуутын дэвсгэрт, нэг хэлхээ (мянгатын дэвсгэрт), хоёр хэлхээ гэж нийт арван дэс байв.

Худалдаа: Их Юань улсын төр гадаад, дотоод худалдаанд онцгой анхаарч төрөөс худалдаачдад зээл олгох, гааль татварыг хөнгөлөх, бараа таваарыг нь өндөр үнээр худалдан авах, урамшуулах, эрх ашгийг нь хуулиар хамгаалах, аюулгүй байдлыг батлан дааж байсан нь гадаад болон дотоод худалдаа хөгжихөд нөлөөлжээ.

Худалдаа арилжаа өргөжин тэлсэн нь Их Юань улсын олон хотуудыг худалдааны томоохон төв болгосон юм. Тухайлбал, нийслэл Дай ду, дээд нийслэл Шан ду, Хань жоу, Нань жин, Чэн дү, Тай юань, Жэн жоу, Шань си зэрэг олон хот Юань улс төдийгүй хөрш зэргэлдээ улс орнуудын худалдааны төв болжээ²³.

Их Юань улс нь далайн боомт, эрэг дагуух 97 улс оронтой усан замаар худалдаа эрхэлж, өндөр ашгийг олж байв. Харин хуурай замын худалдаанд Торгоны их замын худалдаа голлож байжээ. Торгоны их замын худалдаанд төрөөс хяналт тавдаг байсан учир худалдаачдын аюулгүй байдал хийгээд чөлөөтэй худалдаа арилжаа хийх нөхцөл боломж бүрдсэн юм.

Их Юань улс нь гадаад худалдаагаар мяндас, торго, олсон болон эрээн даавуу, хөвөн бөс зэрэг нэхмэлийн зүйлс, хөх шаазан, алт, мөнгө, төмрөөр үйлдсэн сав хэрэгсэл гэх зэрэг олон тооны нэр төрлийн бараа бүтээгдэхүүнийг дотооддоо Азийн болон хөрш орон түүгээр ч барахгүй Европт борлуулж, ихээхэн ашиг олдог байв.

Алба татвар: Алба татварын дотроос хамгийн хүнд нь тогтмол тоотой татварлах улсын алба юм. Жишээлбэл Хятадын бүх өрх, эрийн тоог бүртгэж, насанд хүрсэн эр тутмаас 3 таар, өсвөр эр тутмаас 1 таар амуу татдаг байв. Нэг жилд дунджаар 12 сая 114 мянга 700 гаруй таар амуу будаа татварлаж байсан тухай мэдээ бий.

Улсын албанаас гадна 32 төрөл зүйлийн гувчуур татаж байжээ. Үүнд, улирлын, бичгийн, гол ус, нуур цөөрөм, загас жараахай, зэгс хулс, чулуун нүүрс, идэх хонь, саалийн үнээ, түлэх түлээ, арьс шир, халуун ногоо, цагаан гаа, бургас модыг хүртэл оролцуулан бодож гувчуур авна.

Соёл

Дөрвөлжин бичиг: 1269 онд Хубилай хааны зарлигаар төвдийн Пагва лам Лодойжалцан (1235-1280) төвд, самгарди, монгол хэлний авиаг иш үндэс болгож дөрвөлжин хэлбэрийн 42 үсэг бүхий нэгэн шинэ бичиг үсгийг зохиосон нь Дөрвөлжин бичиг юм.

²³ Монгол улсын түүх. Дэд боть. УБ., 2003.т. 216

Дөрвөлжин бичиг нь Их Юань улсын төрийн албан ёсны бичиг болж 100 гаруй жил төрийн бүх баримт бичиг хөтлөгдөж агсан боловч нийт улсын хэмжээний бичиг болж чадсангүй.

Боловсрол: Их Юань улсын үед улсын, гэрийн, шашны зэрэг боловсролын тогтолцоо төлөвшин байжээ. 1271 онд Хубилай хааны зарлигаар монгол хэл бичгээр сургалт явуулдаг “Монгол хөвгүүдийн сургууль” –ийг байгуулаж, Монголын язгууртны гэр бүлээс гаралтай залуусыг мэдлэг боловсролтой төрийн түшмэд болгон бэлтгэдэг байжээ.

1287 онд “Улсын хөвгүүдийн сургууль”-ийг байгуулж, дүрэм журмыг нь баталжээ. Уг дүрэм журманд зааснаар хишигтэн болон улсын долдугаар зэргээс дээш зиндааны түшмэдийн хөвгүүд, дүү нар суралцах эрхтэй байв. Их Юань улсын үед олон шашны сургаал сургалт боловсролыг дэмжих замаар тэдгээрийг төрийн ноёрхолоо хамгаалахад ашиглаж байв. Үүний нэг тод илрэл бол 1289 онд “Лалын шашинт үндэстний хөвгүүдийн сургууль”-ийг байгуулж өнгөт нүдтэн иргэдийг сургаж, төрийн албанд бэлтгэж байжээ²⁴.

Гэхдээ олон шашны дотроос бурхны шашин улс төрд бусдаас давуу нөлөөтэй байж бурхны шашны сүм хийд, лам хуварга нар зон олны шашны боловсролд гол үүрэгтэй байжээ.

Урлаг: Их Юань улсын үед монгол үндэстний бүжиг, дуу хөгжим, уран зураг, дүрслэх урлаг зэрэг язгуур урлаг улам өрнөн дэгжихийн зэрэгцээгээр эрхшээн захирч байсан бусад үндэстний соёл, урлагийн агуулга, хэлбэрийг улам баяжуулан өв сангаас нь өөрийн мэт болгон нутагшуулж байсан.

Их Юань улсын уран зураг.
“Ямаа унасан хүүхэд”

Бүжиг нь цэрэг ба иргэний гэсэн хоёр төрөл байв. Хаан ордны дагинасын бүжиг ихээхэн алдартай ажээ. Энэ үед “Цэргийн эрдмээр тогтоон бичгийн эрдмээр илбэн засах нь”, “Дотоодыг төвшитгөн гадаадыг багцлах бүжиг”, “Эрдмийг эрхэмлэхүй бүжиг”, “Гавьяаг тогтоох бүжиг” зэрэг олон арван бүжиг байжээ²⁵.

1260 онд Хубилай хаан Төвлөн Засах Газрын мэдэлд найрал хөгжим үүсгэн байгуулжээ. Найрал хөгжмийн оркестр 324 хөгжимчинтэй, хөгжмийн зэмсгийн бүрдлийн хувьд хөгжмийн хэнгэрэг, жагсаалын хэнгэрэг, модон цуур, луугийн бишгүүр, бийваа, ятгатай байв. Их Юань улсын язгууртнуудыг зугаацуулах, сонирхуулахтай холбоотойгоор театр болон жүжгийн зохиол хөгжиж байв. Энэ үед уран зураг өндөр хөгжсөн байна. Хубилай хааны дэргэд Хорихусун гэдэг монгол зураач ажиллаж байжээ. Тэрээр Хубилай хааны зарлигаар Есүхэй баатар, Чингис хаан, Өгэдэй хаан, Тулуй нарыг хөргийг зурсан байна.

Шинжлэх ухаан: Их Юань улсын үед зурхай, одон орон судлал, математик, газар зүй, хэл шинжлэл, анагаах, түүх зэрэг олон салбар ухаан эрчимтэй хөгжиж байв. Хубилай хааны зарлигаар нийслэл Хаанбалгас хотноо европ, араб, персийн алдартай математикч,

²⁴ Монголын Юань улс. УБ., 2006. т. 107-109

²⁵ Мөн тэнд. т. 116

одон оронч, зурхайч эрдэмтэд хүрэлцэн ирж тухайн үеийн хамгийн боловсронгуй багаж хэрэгсэл, материал хэрэглэгдэхүүнийг ашиглан судалгаа хийж байв.

Их Юань улсын үед зурхай, одон орон судлал өндөр хөгжсөн байна. Хубилай хааны зарлигаар нийслэл Хаан балигхотын зүүн хойд өнцөгт Одон орон судлалын төв байгуулагджээ. Энэхүү төвийн эрдэмтэд нь нар, сарны хиртэлт, од гараг эрхсийн хөдөлгөөнийг ажиглаж, жил бүрийн цаг тооны бичгийг зохиодог ажээ.

Энэ үед Болдтөмөр, Алинтөмөр, Худ, Ариун, Цагаан, Чойжи-Одсэр нарын алдартай монгол эрдэмтэд байжээ. Эрдэмтэн Чойжи-Одсэр “Зүрхний толыг” гэдэг монгол бичгийн дүрмийн ном зохиосноор монгол бичгийн дүрэм боловсронгуй болсон.²⁶

Шашин шүтлэг: Их Юань улсын үед будда, ислам, христ, бумба, бөө зэрэг олон шашин зэрэгцэн оршиж, сургаал номлолоо айлдаж байв. Энэ үед монголчуудын уламжлалт бөөгийн шашин нь төрд эзлэх байр суурь, нөлөөгөө алдсаар бурхны шашин хүчтэй болов. Тийм учраас хааны багшаар төвд лам нарыг өргөмжилж байжээ. Хааны багш бол Их Юань улсын төрөөс тусгайлан томилдог албан тушаал юм. Тэд шашин шүтлэгийн талаар хаанд зөвлөх, туслах үүрэгтэй тул эрх мэдэл, байр суурь нь нэн өндөр ажээ.

1291 онд Их Юань улсад олон шашны 42318 сүм хийдэд 213148 лам нар байжээ²⁷. Харин Хархорум хотод олон шашны 12 сүм хийд байв. Их Юань улс нь олон үндэстэн, угсаатан бүхий хүн амын ухамсар сэтгэхүйг жолоодсон олон шашны лам хуварга, сүм хийдийг алба гувчуураас хэлтрүүлж, шашин бүрт адил тэгш хандах бодлого баримталж байсан нь улсын доторх үндэстэн, угсаатан, соёл иргэншил, шашин шүтлэгийн элдэв зөрчил, тэмцэл гарах аюулыг зайлуулсан төдийгүй Хятад дахь ноёрхлоо батлан хамгаалах нөхцөл, боломжийг бүрдүүлсэн юм.

Юань улсын судар: Их Юань улсын түүхэнд холбогдох чухал сурвалж бичгийн нэг “Юань улсын судар 《元史》” юм. Энэхүү судар нь нийт 210 дэвтрээс бүрдэх бөгөөд “Уг тэмдэглэл”-47 дэвтэр, “Ойллого”-58 дэвтэр, “Илтгэл”-8 дэвтэр, “Олон шастир”-96 дэвтэрт багтсан байдаг. Тус судрыг 1368 онд Мин улсын хаан Жү юань жан-ы зарлигаар Хятадын нэрт түүхч Сун лиан ерөнхийлөн удирдаж, хятад бичгийн 16 түшмэд нийт 331 хоногийн дотор бичиж дуусгажээ.

Он цагийн хэлхээс

1260 онд - Хубилай хаан Кайпин хотод Их Монгол улсын хаанд өргөмжлөгдөв.

1269 онд - Хубилай хааны зарлигаар Пагва лам Дөрвөлжин бичгийг зохиов.

1271 онд - Хубилай хаан улсын нийслэлийг Хаан балигхотод шилжүүлж, Их Монгол улсын нэрийг өөрчилж, Их Юань улс хэмээн нэрлэв.

1279 онд - Их Юань улсын цэрэг Өмнөд Сүн улсыг байлдан эзлэв.

1351 онд - Их Юань улсын хятад дахь засаг захиргаа, ноёрхлыг эсэргүүцсэн Хятадын улаан алчууртны бослого гарав.

1368 онд - Их Юань улсын Хятад дахь ноёрхол эцэс болов.

1370 онд - Их Юань улсын нийслэлийг Хархорум хотод шилжүүлэв.

1372 онд - Юань-Мингийн дайнд монголчууд их ялалт байгуулав.

Ярицлага, хэлэлцүүлгийн сэдэв:

1. Их Монгол улсын хаан ширээний төлөөх Аригбөх, Хубилай нарын тэмцэл, түүний гол шалтгааны тухай

²⁶ Монгол улсын түүх. Дэд боть. УБ., 2003.т. 353

²⁷ Далай Ч. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. УБ., 1992.т. 164

2. 1271 онд Хубилай хаан улсын нийслэлийг Хаан балигхотод шилжүүлж, Их Монгол улсын нэрийг халж, Их Юань улс хэмээн нэрлэх болсны учир шалтгаан, зорилго
3. Их Юань улсын хүчирхэгжилт, байлдан дагуулалт
4. Их Юань улсын соёлын хөгжил, онцлог
5. Их Юань улсын Хятад дахь засаг захиргаа, ноёрхол унахад нөлөөлсөн хүчин зүйлүүдийн тухай
6. 1372 оны Юань-Мингийн дайнд монголчууд ялалт байгуулсны түүхэн ач холбогдлын тухай

Унших номын нэрс:

1. Далай Ч. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. УБ., 1992
2. Идэр Д. Их Юань улс (1368-1388). УБ., 2013
3. Монгол улсын түүх. Дэд боть. УБ., 2003
4. Монголын Юань улс. УБ., 2006
5. Пунсаг А. Тэнгэрийн Их Юань улсын түүхэн тэмдэглэл. УБ., 2010

АЛТАН ОРДНЫ УЛС

Түлхүүр үг: Кипчак, соёл, худалдаа, хот

Чингис, түүний залгамжлагчдын байгуулсан эзэнт эзэнт улсын түүхэнд төдийгүй дэлхийн түүх, тэр дундаа Орос, Дундад Азийн түүхэнд Евроазийн өргөн уудам нутагт оршин байсан Алтан Ордоны улс арилшгүй ул мөрөө үлдээсэн юм. Дорнын Алтайгаас Өрнийн Днестр, Дунай мөрнийг хүртэл сунаж тогтсон Алтан Ордоны улсыг Зүчийн хаант улс гэх зэргээр түүхэнд хэдэн янзаар нэрлэж иржээ. Зүчийн хаант улсын төв газар Кипчакийн тал нутаг байсан тул энэ нутгийн нэрээр "Кипчакийн хант улс"²⁸ хэмээн зарим сурвалжид тэмдэглэсэн аж. Орост "Зүчийн улс" гэж нэрлэх нь түгээмэл ба зарим Монгол сурвалжид ч мөн тийн нэрлэжээ. Түүнчлэн "Хөх орд", "Цагаан орд", "Цагаан ордот улс", "Орос дахь Монголын хаант улс" гэх мэтээр нэрлэсэн ч байдаг.

Алтан Ордоны улсын газар нутаг. Өрнөдөд аян дайн явуулах шийдвэрийг 1234, 1235 оны хуралдайгаар гаргажээ. 1236-1242 онд Өрнө зүг рүү хийсэн дайн бол XIII зууны

²⁸ Кипчакийн улсыг түрэг, перс хэлээр Дешт-Кипчак, орос хэл дээр Половецкая степь

Алтан Ордоны улсын баримжаа зураг (XIII зууны II хагас)

Монголын байлдан дагуулалтын түүхийн хосгүй үзэгдэл юм. Хэдийгээр монгол цэргийн тоо өнөөг хүртэл тодорхой болоогүй ч хэмжээ, далайцаар 1219-1221 онд Чингисийн хийсэн Хорезмын аян л энэхүү байлдан дагуулалттай зэрэгцэж очно. Чингис хааны залгамжлагч Өгэдэй Орос руу гурван удаа ихцэрэг илгээсний нэгийг Зүчийн хоёрдугаар хүү Бат 1235 онд удирджээ.

Түүний цэрэг 1237 онд Урал мөрөнг гатлан Ижил мөрний дагуу Кипчак, Болгар (зарим сурвалжид Булгар гэдэг, цаашид Болгар гэх) болон Москва, Киев, Владимир, Суздаль зэрэг 300 гаруй хот, суурингн эзэлснээр Оросыг эрхшээлдээ оруулсан байна. Цааш довтолгоогоо үргэлжлүүлэн Польш, Силез, Унгарт хүрч, Легницийн дэргэд Силез, Польш, Тевтоны нэгдсэн армийг бутцохисон Бат буцах замдаа Ижил мөрний сав газар гоёмсог өргөөгөө барьжээ. Тэрээр энгүй ихээр мэлтийн урсах Ижил мөрний хөндийд гоёмсог гэрээ барин тухалсан нь санамсаргүй хэрэг бус байлаа. Чингис ууган хүү Зүчдээ Сырдарья мөрний хойд хэсгээр нутагтай Хар Хятаны нутаг²⁹ буюу Эрчис мөрнөөс Баруун тийш, Хорезмоос хойш монгол цэргийн морин туурай хүрсэн газрыг өгчээ. Урал мөрнөөс зүүн тийш Кипчадын тал нутгийн зүүн хэсэг Амур, Сырдарья мөрний доод урсгалын Хорезмийн нутгийг Зүч захирч байгаад эцгийн амьдад насан өөд болсон тул Зүчийн ууган хүү Орд өв залгамжилжээ³⁰. Бат эцгийн газар нутгийг ихээхэн тэлэхдээ өргөн уудам хөндийгээр суурьшсан туркийн хаант улс Кипчакийг өөрийн мэдэлд авсан тул эзэмшил нутагтаа буудалласан нь тэр ажээ. Батын эзэмшлээс умард зүгт орших Ижил мөрний дээд урсгалаар нутагласан Их Болгарыг Зүчийн гуравдугаар хүү Туг Төмөр, киргизийн тал нутгийг Зүчийн дөрөвдүгээр хүү Шейбан, Уралын нуруунаас Эмб хүрэх өргөн уудам нутагт суурьшиж байсан (хожмоо ногайчууд хэмээн нэрлэгдэх болсон) печенегүүдийг Зүчийн тавдугаар хүү Тевал (зарим монгол номонд Бувал гэх) захирч байсан юм³¹. Зүчийн хүүхдүүд, тэдний угсааныхны захирсан эдгээр улс Алтан Орд нэрээр, нэгэн тугийн доор захирагдаж байсан нь Сыр-Орд дахь хааны өргөө алт, мөнгөөр чимэглэсэн гоёмсог учраас “алтан асар” гэж нэрлэгдсэнээс үүдэлтэй ажээ³². Ийнхүү Ижил мөрний болгар, половын тал, Крым, Урал орчмын нутаг, Баруун Сибирь, Дундад Азийн хэсгийг хамарсан түүх, газарзүйн өргөн бүс нутагт орших олон ард түмний улс төр, нийгэм, соёлын амьдралд Алтан Ордоны улс чухал үүрэг гүйцэтгэсэн билээ.

Алтан Ордоны түүхийг олон орны эрдэмтэд судалсан бөгөөд энэ судалгаанд Орос, Зөвлөлтийн түүхчид жинтэй хувь нэмэр оруулсан юм. 1917 оны Октябрийн хувьсгалаас өмнөх үеийн түүхчид Орос орныг нэгтгэн хүчирхэг болгосноор төрт ёс бүрэлдэх үйл явцыг Алтан Ордоны улс түргэтгэсэн гэж зэрэгээр үнэлдэг байсан. Монголын байлдан дагуулалт оросын ард түмэнд дааж давшгүй ачааг үүрүүлснээр оросын ванлигуудын нийгмийн хөгжлийг хойш татсаныг оросын түүхчид дутуу үнэлсэн хэмээн ЗХУ-ын түүхчид өмнөх үеийн түүхчдээ шүүмжилж байсан юм. Энэ хоёр хандлага Орос, Зөвлөлтийн түүхчдийн дунд ширүүн маргааныг өрнүүлж байлаа. Тэр ч бүү хэл сүүлийн жилүүдэд интернет, youtube-ээр Оросыг Батын цэрэг байлдан дагуулаагүй, хүмүүсийн зохиосон “домог” төдий зүйл хэмээн ярьж, бичдэг хүмүүс мэр сэр гарах болсон.

Харин Алтан Ордоны улсын тухай монголын судлаачид арай өөр өнцгөөс харж бичдэг билээ. Тухайлбал Ш. Бира “Алтан Ордоны хаад хэдийгээр Орост ноёрхож байсан

²⁹ Ханы Золотой Орды: История монголов, Москва, изд. Хранитель, х.456

³¹ Ханы Золотой Орды: История монголов, Москва, изд. Хранитель, х.456

³² Мөн ном, х.457

боловч нутагдэвсгэрийн нь гүнд орж суугаагүй ажээ. Алтан Ордоны улсыг үндэслэн байгуулсан Бат хан (1236-1255) нийслэл Сарай хотоо байгуулахдаа, Астраханаас холгүй, Ижил мөрний адагт орших нутгийг сонгон авчээ. Дешт Кипчакийн хээр тал, нутгийн үржил шимт бэлчээр нутаг монголчуудын сэтгэлийг Оросын их хотуудаас илүү татаж байлаа. Чухамдаа Оросын уугуул нутаг нь Алтан Ордоны нутаг дэвсгэрт засаг захиргааны хувьд хамаарагдаагүй байжээ. Хуучин Оросын вант улсуудын засаг захиргааны тогтолцоо бүхэлдээ хэвээр үлдсэн юм. Орос гагцхүү алба гувчуур төлж байжээ³³ хэмээн дүгнэсэнтэй монголын түүхчид санал нэгддэг.

Алтан Ордоны улсын газар нутаг яг хэдий хэмжээтэй байсан нь өнөөдрийг хүртэл бүрэн тогтоогдоогүй бөгөөд хэдэн хоттой, торгоны зам ямар хотуудаар дайрч өнгөрдөг, хил хязгаар нь хаана хүрч байсан талаар судлаачид өөр, өөр саналтай байдаг. Алтан Ордоны улсын газар нутаг тодорхойгүй төдийгүй түүхийн явцад хил хязгаар нь байнга өөрчлөгдөж ирсэн. Ялангуяа торгоны замтай шууд холбогдож байсан хотуудын тоо, байршлыг тогтоох нь түүхэнд чухал ач холбогдолтой билээ.

Археологийн олдвороос. Сүүлийн хорин жилд Оросын түүхчид Алтан Ордоны улсыг судлах тал дээр ихээхэн амжилт олж байна. Тухайлбал Селитренное суурингийн ойроос археологчид XIV зууны бус харин хойших үеийн соёлын эд өлгийн зүйл агуулсан давхрааг илрүүлсэн нь Алтан Ордоны улсын хот, суурингийн талаар чухал нээлт болсон³⁴. Алтан Ордоны улсын хотуудын нэгэн болох Поволжьяд Г.А.Федор-Давыдовын хийсэн судалгаагаар дундад зууны газрын зураг, олон янзын зоос олдсоныг энэ үеийн бичгийн сурвалжуудтай харьцуулснаар Алтан Ордоны улсын түүх, газарзүйн өргөн асуултуудад хариулж чадахаар болсон³⁵. Алтан Ордоны зоосны нүүрэн талд нь хааны овгийн тамга, нэр, ар талд нь дэлдүүлсэн газрын нэр юм уу, зоосны дүрс чимэглэл байх нь түгээмэл тохиолдоно.

XIII-XIV зууны монгол хаадын зоосон дээр төрөл бүрийн хээ угалз, нар сар, амьтан, хүн малын дүрс зонхилно. Ялангуяа Алтан Ордоны улсын зоосон дээр ийм дүрс хамгийн олон байдаг³⁶.

Оросын археологич Терешенко Сарай Бэрх хотын туурийг малтан шинжилж олон чухал баримт олсон нь Санкт-Петербург хотын их ордон музейд хадгалагдан байгаа. Түүний судалгаа шинжилгээний дүнд уг хотод 100000 гаруй хүн тогтмол суурьшиж байсныг тогтоосон байна³⁷.

Алтан Ордоны улсын эдийн засаг. Алтан Ордоны улс нүүдлийн ба суурин соёлыг гайхамшигтай хослуулсан аж ахуйтай байлаа. Алтан Ордоны олон улсын нийгэм, эдийн засаг, соёлын хөгжлийн хэр хэмжээ жигд биш байжээ. Орос, Болгар, Кавказ, Крымын суурьшмал иргэдийн дунд феодалын ёс хөгжсөн байлаа. Тариачдын ихэнх нь хамжлагат ёсонд орж газрын эздэд алба гувчуур төлж байсны дээр улсын алба гээд татварын хамаг хүнд хүчрийг үүрч байлаа. Тариачдын тарианы газар, жимсний талбай, ус татах суваг, үр будааны агуулах гээд байгаа бүх зүйлээс нь тусгай алба гувчуур авдаг байсан. Малчдын малаас гувчуур авахаас гадна өртөө улааны алба оногдуулдаг байсан юм³⁸.

³³ Монгол улсын түүх. II боть, УБ. 2004, х.279

³⁴ Роман Почекаев. Бат хаан, УБ. 2013, х.164

³⁵ (Поволжье в средние века. М., 1970; Города Поволжья в средние века. М.1974, Средневековые памятники Поволжья. М., 1976. х.34

³⁶ Б.Нямаа Монголын эзэнт эзэнт улсын зоосон мөнгө ба хаадын овгийн тамга 2005, 102

³⁷ Монгол улсын түүх. II боть, УБ. 2004, х.277

³⁸ Монгол улсын түүх. II боть, УБ. 2004, х.275

Нүүдлийн амьдралын хэв маяг. Уг улсын газар нутгийн дийлэнх хэсгийг эзэлдэг Кипчакийн өргөн уудам талын оршин суугчид урьдын адилаар нүүдлийн амьдралын хэв маягаа монголчуудын байлдан дагуулалтын дараа ч хадгалан үлдсэн юм.

Хааны гэр бүл ч бусдын адилаар Ижил мөрний Болгарчууд нутаглах хойд зүг рүү зуншлага хийж, Хойд Кавказ буюу Ижил мөрний адагт өвөлжинө.

“Зүчийн улсын төр баригчтай түүний нүүдлийн өргөөнд нь уулзсан, тэнд таван долоо хоног болоход Бат орд өргөөтэйгээ Ижил мөрний (өнөөгийн Волга мөрөн) дагуу нүүсээр явсан”³⁹. хэмээн 1253 онд Бат хаантай очиж уулзсан Вилгельм де Рубрук бичсэн байдаг

Адуу, хонь, ямаан сүргийг өсгөх ба нүүдэлчин иргэдийн мал аж ахуйн үндсэн объект болон хэрэгсэл нь адуун сүрэг байлаа. Удаан хадгалагддаг хуурай сүүний технологиос гадна хатуу ширүүн уур амьсгалыг зовлонгүй давах чадвартай адууны үүлдрийг энэ нутагт төв азийн монголчууд авчран нутагшуулжээ. “Кипчакийн өргөн уудам талд дасан зохицож чадсан монгол үүлдрийн адуу нь энэхүү нутгийн хөдөө аж ахуйд орчин үеийн хамгийн супер трактортой дүйцэхүйц технологийн дэвшлийг авчирчээ” хэмээн оросын судлаач Вахитов бичжээ⁴⁰.

Нүүдэлчид туулай, үнэг, буга, мануул, шилүүсийг бүргэд, нохойгоор агнадаг байв. Мөн Ижил мөрөн өнөөгийн Волга, Камагийн тохой, Амударья, Яика гол өнөөгийн Урал, Каспи, Хар тэнгисээр загасчилна.

Хотын соёл. Газар тариалан эрхэлдэг байсан Молдав, Крым, Ижил мөрний Болгар, зүүн Кавказын нутгийг Бат хаан эзэмшихдээ гараа хумхин суугаагүй юм. 1250-аад оны эх гэхэд Зүчийн улсад монголын довтолгооны явцад нурааж сүйтгэсэн Булгар, Сувар, Сауран, Отрар, Жэнд болон бусад хотыг сэргээн босгосон⁴¹. Батын үед зам харилцаа, зах зээлийн газар, дэн буудал, хот орны хэвийн амьдралыг зохицуулж түвшитгэхэд чухал үүрэгтэй хотын болон худалдааны дэд бүтцийн бусад салбарыг сэргээх ажил эхэлжээ.

Зүчийн улсын зүүн жигүүр болсон Орос, Хорезмоос төдийгүй Иран, Египет, Италийн худалдаачид, гар урчууд, яруу найрагчид, эрдэмтэд хааны урилга, олз омог, ашиг хайх гээд олон янзын шалтгаанаар Баруун Кипчакт хүмүүс олноор цуглах болсноор Алтан Ордоны улсын хотууд Евразийн соёл, худалдаа, гар урлалын томоохон төвүүд болсон билээ.⁴² Орд харш, мечеть⁴³, медрес⁴⁴, язгууртан, баячуудын байшин, жинчдэд зориулсан караван сарай⁴⁵ олноор баригдаж, гар урчуудын хороолол бий болж, хувийн, нийтийн халуун уснууд нээгдсэн. Бэрх (Орос сурвалжид Берке) хааны үед (1257-1266) олон хотыг шинээр барьсан ба тухайлбал Бэрхийн Сарай (одоогийн Волгоград хотын ойролцоо), Астрахань (туркээр Хажи-Тархан), Болгар (одоогийн Казаний ойролцоо) гээд нийслэлийн үүрэгтэй хотууд ба Судак, Феодоси, Азов, зүүн Кавказын Дербент зэрэг Крымын худалдааны хотуудыг барьжээ.

³⁹ Роман Почекаев. Бат хаан, УБ.2013, х.165

⁴⁰ Вахитов Р.Р. «Были ли кочевники отсталыми и дикими?». 2011 г. х.45

⁴¹ Роман Почекаев. Бат хаан, УБ.2013, х.163

⁴² Ватиканы худалдаачин Плато Карпини (1182-1252) 1246-1247 онд Алтан Ордоныулсаар аялахдаа талд нэг ч хот суурин байсангүй хэмээн мэдээлсэн бол 1253 онд энэ улсаар аялсан фламандын аялагч Рубрук (1220-1293) шинээр баригдсан хот, суурингуудын тухай өгүүлсэн байдаг.

⁴³ Мечеть- исламын шашны мөргөлийн сүм

⁴⁴ Медресе (араб. **مدرسة**, букв. «юм сурах газар» арабаар) — шашны семинар буюу шашны дунд сургууль

⁴⁵ Караван-сарай (перс үг. **سرا کاروان** — Ойрх Дорнод, Дорно дахин, Дундад Азийн хот суурин газар, зам зуур аялагч, худалдааны жинд зориулан барьсан бараа, таваар, малаа хадгалах, амрах, хоноглох байр

Узбек (1312-1342), Жанибек (1342-1357) хаадын үед Алтан Ордоны улсын хотууд хөгжлийн оргилдоо хүрснээр эдийн засаг, соёлын томоохон төвүүд болсон юм. Нийслэл Сарай хот дэлхийн хамгийн том хотуудын нэг болсон бөгөөд энэ тухай европ, арабын олон аялагч шагшин бичсэн нь орчин үеийн археологийн малтлагаар дахин нотлогдсон юм.

“Хамгийн сайхан хотуудын нэг болох Сарай хязгааргүй том бөгөөд тэгш тал дээр орших энэ хот гоёмсог зах, өргөн гудамж, олон түмэн хүнтэй”⁴⁶ хэмээн арабын нэрт аялагч Ибн Батута (1304-1377) 1333 онд Сарай хотын тухай тэмдэглэлдээ өгүүлжээ.

Үнэт эдлэл, уран баримал, ваар сав, давс чанах, арьс шир элдэх, боловсруулах, модон эдлэл хийх гээд гар урчуудын төрөлжсөн олон хороолол байсан төдийгүй Сарай хот нэгдсэн усны систем, төвийн халаалттай байсны ул мөрийг археологчид илрүүлжээ⁴⁷. Олон хот баригдаж, хотжилт хүчтэй явагдсанаар мусальман шашинтай хотын язгууртнууд, баян худалдаачид эрх баригч монголчуудтай ойртон нягтарч нийгмийн дээд зиндаанд нэвтэрсэн. Гэвч Алтан Ордоны улсын хүн амын ихэнх хэсэг нүүдэлчин хэвээр үлдсэн аж.

Боолын хөдөлмөр. Алтан Ордоны улсын аж ахуйд боолын хөдөлмөр багагүй үүрэгтэй байжээ. Мусальман шашинтай Дорно дахинд нийтлэг байсан боолын гар урлалын цехүүдэд олон тооны боол хөдөлмөрлөж байв. Ажил сайтай, эзнийхээ итгэлийг олсон боол гэр бүлтэй болж, өөрийн сууцаа барих эрхтэй бөгөөд эзний дэргэд хагас чөлөөт нөхцөлд ажиллана. Хамгийн доод зиндааны боол газар гэрт суух ба ихэвчлэн хот барих ажилд дайчлагддаг байжээ.

Улсын залхаан цээрлүүлэх эргүүл хэрэг зөрчил гаргасан, тулалдааны үед олзлогдсон цэргүүдийг боол болгох бөгөөд олзны хүний мэргэжил, оюуны чадамж, гадаад байдал, биеийн хүчний чадвараас тэдний хувь заяа хамаарна. Алтан Ордоны эдийн засаг цэцэглэн хөгжиж, хот олноор баригдах үед Оросын түшмэг улсуудаас гар урчуудыг хүчээр авчран барилгын ажилд дайчилна. Өөр улсын цэргийн олзлогсдоос гадна өөрийн харьяатыг, тухайлбал Оросын түшмэг улсын татвар төлөөгүй хамжлагын тариачин, түүний гэр бүл, мөн Алтан Ордоны улсын харьяатыг ч боол болгон өрөнд өгдөг байжээ.

1366-1367 онд зөвхөн Флоренцид 389 эмэгтэй боолыг худалдсаны 64 хувь буюу 250 нь татар бүсгүйчүүд байжээ. Алтан Ордоны жирийн иргэд хүүхэд, эхнэр, охин дүүгээ өрөнд боол болгон өгдөг⁴⁸ байсныг гадаадын олон ажиглагч бичсэн байдаг.

Худалдааны харилцаа. Алтан Ордоны улсын эдийн засгийн хөгжилд олон улсын худалдаа чухал үүрэгтэй байлаа. Хааны санг татвараар дүүргэдэг тул язгууртнууд гаалийн татварт ихээхэн ач холбогдол өгдөг аж. Гадаад ба транзит худалдааг эрхэлдэг баян худалдаачдын том нийгэмлэгүүдээс (тюркээр ортак) бүрэлдсэн бие даасан салбар үүссэн. Гадаад ба транзит худалдаа цэцэглэн хөгжихөд дараах хүчин зүйлүүд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн. Үүнд:

1. Дундад зууны Евразид Өрнө, Дорнын материаллаг болон оюуны нөөцийг тив дамнуулан солилцох жингийн цуваа хөврөх хэдэн мянган километр урт зам Алтан Ордоны улсыг дайран гарч байлаа. Европ руу бараа, таваарыг илгээх Торгоны их замын сүүлчийн өртөө нь Алтан Ордоны улс байсан аж. XIII зуунд Торгоны их замын

⁴⁶ Тимофеев И. В. «Ибн Баттута». Москва. 1983, х.121

⁴⁷ <http://www.mesoeurasia.org/archives/3789>, 2015-01-06нд иш татав.

⁴⁸ Яворская Л.В. Курс лекций «История и культура золотоордынских городов». 2011 г. http://window.edu.ru/window/library/pdf2txt/2015-01-02_нд_иш_татав.

умардын салаа замыг өргөн ашиглах болсон нь Ойрхи Дорнодод загалмайтны аян дайн амжилт олохгүй байх нэг хүчин зүйл болоод зогсохгүй улмаар худалдааны зам дайрч өнгөрөх нь эрс багассанаар перс, египетийн харилцаа хурцаджээ.

2. Еврази даяар Монголын эзэнт эзэнт улсын худалдааны зам тэр үеийн хамгийн аюулгүй бөгөөд тохилго нь байлаа. Жингийн зам дагуу байрлах караван сарайнуудад худалдаачид буудаллаж, бараа таваараа найдвартай хадгалж, малаа хашиж, хот газар таарвал өөрсдөө усанд орж, цайлж (персээр чайхан), санхүүгийн зарим үйлчилгээг авч чаддаг байжээ. Их засаг хуулийг худалдаанд хатуу мөрдөж, хувь хүн, орон нутгийн засаг захиргааны зүгээс худалдаачдад хууль бусаар халдвал буруутан этгээдийг цаазаар авдаг байжээ. Таманы хойг, Крым дэх италийн худалдааны хотууд Алтан Ордон Баруун Европын хооронд явагдах худалдаанд зуучлагчийн үүрэг гүйцэтгэж байлаа. XIII зууны 2-р хагаст Мөнх Төмөр хаан Генуя, Венецийн худалдааны төлөөлөгчийн газрыг Феодоси, Судак, Балаклав (италиар Чембало), Азовт нээх зөвшөөрлийг худалдаачдад олгосон. Хааны төрийн бодлогод генуэзийн худалдаачдын улс төрийн лобби өндөр байж.

Крым, Доны эхээр худалдааны газартай генуэзийн худалдаачид цэмбэ, бөс, хөвөн даавуу, зэвсэг, эмэгтэй хүний гоёл чимэглэл, зүүлт, үнэт чулуу, халуун ногоо, арьс, зөгийн бал, үр тариа, гуалин, загас, түрс, оливийн тосны худалдааг эрхэлнэ⁴⁹.

*Флорентийн санхүүч Францеско Б. Пеголотти (1310-1347) 1340 онд “Янз бүрийн орны тэмдэглэл” номондоо “Хятадын Тан улсаас аялал хийх нь өдөр, шөнийн аль ч үед аюулгүй бөгөөд замд худалдаачин нас барвал түшмэд ирж өмч хөрөнгийг нь улсын эзэнд (Монголын хаанд) шилжүүлнэ. Нас барсан хүний ах дүү, ойрын найз нь хамт яваа тохиолдолд өмч хөрөнгийг тэдэнд өгдөг гэж энэ замаар аялсан олон худалдаачнаас сонслоо” хэмээн бичжээ.*⁵⁰

Орос, Литвийн талх, арьс, зөгийн бал, зөгийн лав, Перс, Туркестаны хивс, Алтайн алт, төмөр, Урал, өмнөд Сибирийн мөнгө, Хятадын торго, торгон эдлэл, гангар шаазан, үнэт чулуу, Энэтхэг, баруун хойд Афганистанд байх Гиндукушийн халуун ногоо, сувд, будгийн транзит худалдаанаас Алтан Ордоны улс ихээхэн орлого олдог байв⁵¹. Алтан Ордоны улс өргөн хэрэглээний бараа, таваарыг дамжуулагч цэг, хэрэглэгч төдий байгаагүй бөгөөд дэлхийн зах зээлд арьс шир, үр тариа, давс, оливийн тос, адуу, тэмээг нийлүүлж байв. Хорезм, Хойд Кавказын гар урлалын төвүүд торго, хамба, хөвөн даавуу, үнэт чулуу, будаг, дарс үйлдвэрлэж дотоод, гадаадын зах зээлд нийлүүлнэ. Крым, Азовын нутаг улаан буудай тарьж, экспортолдог байсан.

Засаг захиргаа. Алтан Ордоны улс цэрэг-автократ маягийн засаг, захиргааны бүтэцтэй байсан. Монгол эзэнт эзэнт улсын адилаар Алтан Ордоны улс баруун, зүүн, төвийн гэсэн гурван хэсэгт хуваагдаж, зүүн, баруун жигүүрийг оглан хэмээх хоёр сайд толгойлж байв. Оглан нарын дараа түмт, мянгат, зуутын ноёд ордог байжээ. Түүнчлэн Алтан Ордоны хааны дэргэд язгууртнууд, тэдний үр хүүхэд, ах дүүсээс бүрдсэн хишигтэн байна.

Эртний түрэг, монголын эрх зүйн уламжлалд түшиглэсэн засаг захиргаа-газар нутгийн систем нь суурин иргэншилтэй мусальманчуудын удирдлагын уламжлалтай

⁴⁹ <http://gold-horde.ucoz.net/index/0-22015-01-03>ндиштатав.

⁵⁰ Торговля в Золотой Орде. Социально-экономический строй Джучиева улуса». 2011 г. <http://www.kalitva.ru/2007/11/10/torgovlja-v-zolotoj-orde.-socialno.htm> татсан 2015-01-04

⁵¹ Из выступления Геннадия Попова, Директора Центрального музея им. Андрея Рублёва в Центре им. Л.Н. Гумилёва. 2010 г. Москва.

төдийлөн тохиромжтой бус байсан тул Чингис хаан түүний залгамжлагчид суурин, нүүдлийн амьдралын хэв маягаас үл шалтгаалан, цэргийн тооноос хамааран нутаг дэвсгэрийг түмт, мянгат, зуун, аравт гэсэн засаг захиргааны нэгжид хуваасан нь дайны үед цэрэг татахад хамгийн тохиромжтой байлаа. Г.В.Вернадскийн үзэж байснаар Алтан Ордоны түшмэг болсон орос, кавказын нутгууд ч түмт гэсэн засаг захиргааны нэгжтэй байсан нь оновчтой хуваарилалт бөгөөд Алтан Ордоноос салсан хожмын улсууд ч энэхүү зохион байгуулалтыг авч үлдсэн юм.⁵² Өөрөөр хэлбэл аравтын систем нь суурин, нүүдлийн амьдралын хэв маягаас үл хамааран хамгийн тохиромжтой засаг захиргааны нэгж болон үлдсэн аж. Гэвч энэхүү систем нь Алтан Ордоны улсын засаг захиргаа-газар нутгийн системийн хоёрдмол байдлыг даван туулж чадаагүй. Чингис хааныг нас барсны дараа тал нутгийн язгууртнууд тэр дундаа Зүчийн угсааныхан давуу эрхийг олж авснаас аравтын системтэй зэрэгцэн нүүдэлчин улсууд бий болжээ. Тухайлбал Сарай, Дешт ба Кипчак, Крым мөн зүүн гарт багтаж байсан Хорезм гэсэн дөрвөн тойрог буюу улсын доторхи улс бий болсон. Нүүдэлчин феодалууд хаан, аль эсхүл талын нэр хүнд бүхий язгууртнаас тодорхой газар- улсыг эзэмших эрхтэй байжээ. Хариуд нь улсын хэмжээнээс хамаарч тодорхой тооны цэрэг гаргах, аж ахуйн үүрэг хүлээх, татвар төлөх үүрэгтэй. Засаг захиргааны пирамидын орой дээр төрийн бодлого, тэр дундаа эдийн засгийн бодлогоо явуулдаг, Их хуралдайгаас сонгогдсон Чингисийн удмын хаан байх ба хаан засаг захиргааны албан тушаалд томилох, язгууртан, түшмэдэд газар олгох, мөнгө гаргах, худалдааны харилцааг удирдан зохицуулах эрх мэдэлтэй. Монгол ёсыг баримтлан хаан ойрын ах дүү, ураг төрөлтэйгээ засаглал, өмч хөрөнгөө хуваалцах аж.

“Засгийн эрх мэдэл өв залгамжлагч нэгэн хүнд шилждэг хэдий ч түүний бүх хүүхэд, ач, авга ах засаглал, өмч хөрөнгөөс өөрийн гэсэн хувь эзэмшинэ.”⁵³ хэмээн Персийн түүхч Жувейни (1226-1283) бичиж байжээ.

Хааны бодлогыг шууд хэрэгжүүлэгч түшмэдийг гурван зиндаанд хуваана.

1. Дөрвөн улусбек. Хааны хамгийн ойрын зөвлөгч төдийгүй, Хуралдайн үеэр хааныг орлож, цэргийн хэрэг, усан онгоц үйлдвэрлэл, гадаад харилцааг эрхэлнэ.
2. Түрэгээр цэргийн дарга нар ба түшмэд. Нийгмийн доод ангиас гаралтай (тюркээр барахучи) тул хоёрдугаар зиндааных бөгөөд дөрвөн улусбект шууд захирагдана.
3. Гар урчууд, худалдаачдаас гарсан нутгийн түшмэд. Тэд угсаа гарлын хувьд нутгийн иргэдийг (түрэгээр баскак) төлөөлөх ба Алтан Ордоны хотууд болон хамжлага улс тухайлбал Оросын түшмэг улсуудаас татвар цуглуулах хүнд хүчир ажлыг нугална.

Аливаа улсын оршин тогтноход албан татвар чухал билээ. Өгөдэй хааны зарлигаар хуульчлан тогтоосон аравны нэг хувийг татварт авах тэр л зарчмыг Алтан Ордоны улс баримталж, албан татварын нэгдсэн тогтолцоог хэрэгжүүлжээ. Алба татварыг орон нутгийн мөнгө зоос, эсвэл бүтээгдэхүүнээр хурааж авна. Аж ахуйн татварыг оноохдоо тухайн татвар төлөгчийн эрхэлж буй аж ахуйн онцлогийг харгалзан үздэг бол хүн амын татварыг өрхийн хүн нэг бүрээр боддог байлаа.

Татвар ноогдуулахын тулд хүн амын тооллогыг Алтан Ордоны засаг захиргаа нийт улс даяар явуулсан нь тун чухал түүхэн баримтыг хойч үедээ үлдээсэн хэрэг байлаа. 1245 онд Бат хааны зарлигаар түүний баскакууд баруун өмнөд Оросын нутагт хүн амын

⁵² Вернадский 2000- Вернадский Г.В. История России: Монголы и Русь. Тверь; М., 2000: х.224-225

⁵³ Бартольд В. В. «Ала ад-Дин Джувейни». Москва. 1973 г. х. 78

анхны тооллогыг, 1257 онд Бэрхийн зарлигаар Оросын бүх нутагт хүн амын тооллогыг хоёр дахь удаагаа хийсэн.⁵⁴ Их ван бүр мөнгө төгрөг, алт, мөнгөн эдлэл, арьс үс, мал хунараар алба татвар цуглуулах ёстой байсан бөгөөд ноёд бие биеэ хардаж сэрдэн хов зөөх нь их тул “их вангаас юу ч далдалж үл чадна” гэсэн зарчмыг хатуу мөрдсөн нь татварт авч байсан зүйлүүдээс харагдана.

Эндээс харахад Алтан Ордоны улс нь петровын ба марксист түүхчдийн үзэж байсан шиг варварчуудын бүдүүлэг, орчин үеийн оросын зарим судлаачийн хэлдэг шиг татвараар хөлжсөн “шимэгч” улс бус, худалдаа-гар урлал цэцэглэн хөгжсөн улс байжээ.

Оросын түшмэг улсуудын хүн, материалын нөөцийг мөлжиж, хүн амыг дарангуйлснаар Алтан Ордоны улс хөгжсөн хэмээн нотолдог судлаач олон бий. Оросын түшмэг улсууд хэдий хэмжээний татвар Алтан Ордоны улсад төлж байв? Энэ нь үнэхээр Оросыг эдийн засгийн хувьд туйлдуулах хэмжээнд байсан уу? гэдэг дээр судлаачид өөр өөр саналтай аж. Тухайлбал *С.Т. Баймухаметовийн судалгаагаар Их Москвагийн түшмэг улсын жилийн татварыг хүн амд хуваавал хүн бүрт 0.1** копейк оногдоно*⁵⁵. *Батыг аян дайн хийснээс хойш 20 жилийн дараа Оросын улсууд газрын татварыг төлж болсон нь бусад улсаас авч байснаас илүү ч үгүй, дутуу ч үгүй аж. Эдийн засгийн хувьд Монголын эзэнт эзэнт улсын эдийн засгийн нэгдмэл орон зайн нэг хэсэг байсан оросын түшмэгүүд улс төр, засаг захиргааны хувьд харьцангуй бие даасан бодлогыг явуулж байсан юм.*

Монголын эзэнт эзэнт улсын бүрэлдхүүнд байсан Алтан Ордоны улс нь газарзүйн таатай нөхцөл, засаг захиргаа, санхүүгийн сайтар зохион байгуулагдсан системийн хүчээр эдийн засгийн хувьд цэцэглэн хөгжсөн улс байлаа.

шигтгээ

- 1859 оны үед Лондон хот усны хангамжийн төвийн шугамыг Европт анх удаа хэрэглэсэн аж⁵⁶.
- XIV зууны эцсээр 01 копейк тал талхтай тэнцэж байсан⁵⁷.

Алтан Ордоны цэрэг, зэр зэвсэг: Нум сум агссан, маневр сайтай морин цэргүүд армийн гол хүч байлаа. Бат асар том зэвсэгт хүчинтэй байв.

“Энэхүү Батотын цэрэгт нийтдээ зургаан зуун мянган хүн байв. Чухамдаа нэг зуун жаран мянган татаар, дөрвөн зуун дөчин мянган христ шашинтан болон бусад, өөрөөр хэлбэл бурхангүйчүүд байв.” гэж Бовегийн Винсент бичсэн байдаг⁵⁸.

Гэхдээ Винсентийн өгүүлсэн энэ тоо хэтрүүлэг бөгөөд тэр үеийн ямар ч улс ийм хэмжээний байнгын армийг тэжээж дийлэхгүй байсан юм.

Язгууртнуудаас бүрэлдсэн хүнд зэвсэгтэй хааны гварди нь Алтан Ордоны улсын армийн цөм болно. Эзлэн авсан улсын иргэдийг цэрэгт татахын зэрэгцээ Повольжя, Крым, Хойд Кавказаас хөлсний цэрэг элсүүлдэг байжээ. Ерөнхий жанжин нь монгол, доод тушаалынхан нь тэр үндэстний хүн байж. Тэд монголын хөнгөн морьт цэрэгтэй ижил хувцаслаж, орос маягийн дээл, үслэг арьсан гутал, дорно зүгийн үстэй малгай өмсөнө.

⁵⁴ Ивакин Г. «Историческое развитие Киева. XIII-середина XVI веков». Киев. 1996 г, х. 35

⁵⁵ Баймухаметов С.Т. «Александр Невский. Спаситель Русской земли». Москва. 2009 г.

⁵⁶ Goodman David, Chant, Colin «European Cities and Technology». London. 1999

⁵⁷ Баймухаметов С.Т. «Александр Невский. Спаситель Русской земли». Москва. 2009 г

⁵⁸ Роман Почекаев. Бат хаан, УБ. 2013, х. 165

Армийн гол зэвсэг болсон нум, сумыг цэргүүд тун ч чадварлаг ашиглана. Анхны суман “мөндөр” тавьсны дараа цэргүүд жадаар цохилт өгч эхэлнэ. Цэрэг бүхэн нум сумнаас гадна сум хурцлах билүү, цүүц, шөвөг, зүү, утастай явна. Цэргүүд нь хөө хуяг өмсөж, сэлэм, биеэ халхлах бамбай мөн бугуйл, дүүгүүр, хутга хэрэглэнэ. Хотын хэрмийг эвдэхэд оньсон дүүгүүр, галт сум зэргийг ашигладаг байв⁵⁹.

Алтан Ордоны цэргүүдийн хуягуудаас төмөр ялтас бүхий хатангу дээл хамгийн алдартай юм. Аажимдаа шулуун илдийг⁶⁰(орчин үед илд гэхээс илүүтэйгээр сэлэм гэсэн манж нэрийг хэрэглэх болсон) хотгор илдээр (олон ном, сурах бичигт тахир сэлэм⁶¹ гэж буруу нэрлэдэг) сольсон. XIV зууны сүүлээс их буу хэрэглэж, хээрийн бэхлэлтийг хийж, хуягт цамхгийг босгож, халхавч доор нь чөдөр оньс суурилуулан тулалдаанд ашиглах болсон.⁶²

Алтан Ордоны улсын хаад: Хэдийгээр Монголын эзэнт гүрнээс хэдэн мянган бээрийн тэртээ амьдран суусан ч Бат Алтан ургийн хамгийн нэр нөлөө бүхий хүн хэвээр үлдсэн бөгөөд их хаантай нягт холбоотой байж, төрийн бодлогыг дагахыг чухалчлан үзнэ. 1255 онд Бат хаан нас барж түүний хүү Сартак хаан ширээг залгамжлах болов. Тэрээр Новогородын ван А.Невскийтэй (Батын хуурай хүү) анд бололцож христийн шашинд ороход Монголчууд дургүйцсэнийг Их хаан Мөнх ашиглан Сартакийг хорлон Батын дүү Бэрхийг 1256 онд хаан ширээнд суухад гол үүрэг гүйцэтгэжээ. Бэрх хаан дорнод европтой хийх худалдаагаа өргөжүүлж, Мамлюкийн Египеттэй холбоо тогтоон Иль-хаадын улстай Азербайджаны Тебризын төлөө урт бөгөөд бэрх тулааныг хийсэн.

1266 онд Бэрх алагдахад Мөнхтөмөр (1266-1280) хаан ширээг залгамжлав. Шинэ хаан Европ, Константинополь руу хараа сунгаж худалдааны харилцаагаа улам сайжруулахын тулд Крымд шинэ хот, суурин байгуулж монгол, түрэг нүүдэлчдийг олноор суурьшуулсан. Мөнхтөмөрийн үеэс эхлэлтэй төрийн хуйвалдаан, хямрал Тудамөнх (1280-1287), Тулабуга (1287-1291)-ын үедулам ужгирчээ. 1284 онд Тогтохыг (1291-1312 хаан ширээнд суусан) Чингисийн угсааны нэр хүндтэй, нас өндөр, цэрэг ихтэй Ногай ноён (Ногай буюу Нохой ноён нь Чингис хааныг амьд, сэрүүнд харсан ганц ноён байв) хаан ширээнд өргөмжилж, удтал тэмцэлдэн байж Алтан ордонхноор хүлээн зөвшөөрүүлэв. Гэвч удалгүй Тогтох, Ногай нар эвдрэлцэж Тогтохын их цэрэг Ногайн цэргийг Оросын нутгийн гүн рүү шахсанаар Ногай оросуудад алагджээ. Тогтохын хүү Елбамышыг хаанд ширээнд суух ньтодорхой болмогц түүний анд, ойрын хамаатан Узбек хуйвалдаан зохион байгуулж алснаар хаан болов. Узбек Исламын шашинд үнэнч тул Монголын хаадын шашнаар үл ялгаварлах бодлогыг уландаа гишгэн, Алтан Ордоны монголчуудыг исламын шашинд оруулж улсаа исламын улс болгоод шашин, төрийг хослуулан удирдаж байлаа. Ийнхүү Узбек (1312-1342), Жанибек (1342-1360) хааны үеэс Хонгирад, Урууд, Мангуд аймаг зонхилсон монголчууд түрэгжиж эхэлсэн юм.

Иль хаадын эзэмшил Иран улс руу 1318, 1327 онд Узбек хаан их аян дайн хийсэн ч амжилт олсонгүй. Энэ үед Тверийн түшмэг улс татарын татвар хураагчдыг хороосон учраас Узбек хаан дахин Оросын түшмэг улсууд руу довтолж, Москвагийн ван Иван Калитагийн дэмжлэгтэйгээр ялалт байгуулснаар оросуудаас татвар хураах онцгой эрхээ хадгалан үлджээ. Хааныг дэмжсэн Москвагийн түшмэг улс татвар төлөхөө больж хааны нэрийн өмнөөс оросын бусад түшмэгийг бут цохисноор эд баялаг их цуглуулж, эдийн

⁵⁹ Ж. Базарсүрэн. Их Монгол улын цэргийн зэвсэг http://kalukaa.blogspot.com/2011/07/blog-post_2055.html

⁶⁰ Илд гэдэг нэр нь юмыг илт, үлт цохих гэсэн монгол үг

⁶¹ Сэлэм гэдэг нь хамниган манжийн “селе” буюу төмөр, “ме” буюу юм гэсэн үгнээс үүдсэн “Төмөр юм”, “Төмөр зэвсэг” гэсэн үг Ж. Базарсүрэнгийн тайлбар

⁶² <http://gold-horde.ucoz.net/index/0-22015-01-07нд> иш татав.

засгийн хувьд хүчирхэгжсэнээр оросуудыг нэгтгэж эхлэв. Иван Калита бол Оросын хааны Романовын угсааг үндэслэгч бөгөөд түүний үр сад Доны Дмитрий ван , Догшин Иван, I Петр нар Их оросын түүхийг цоо шинээр бичилцсэн хаад юм. 1341 онд Узбек хаан зорилгодоо хүрч Ираны зарим нутгийг эзлэн авсан боловч Кура голын дэргэд үл мэдэгдэх шалтгаанаар нас баржээ. Узбекийн Таныбек, Жанибек нарын хооронд хаан ширээний тэмцэл болж Жанибек ахыгаа алснаар хаан ширээнд суулаа. Түүний үед Алтан Ордоны дотоод хямрал улам хурцдаж нэгэн зэрэг 8 хүн өөрсдийгөө хаанд өргөмжлөн цус асгаруулан хядалцаж иржээ. Тухайлбал, зөвхөн 1365-1380-аад оны үед хаадуудын хооронд 10 гаруй том тулалдаан болж нэг талаас ойролцоогоор 200-300 мянган их цэрэг оролцож байжээ.

1259 оноос эхэлсэн хаан ширээний төлөө урт хугацааны тэмцэлд сульдан доройтсон Алтан Ордоны улсыг Москвагийн улсын дор холбоо байгуулж хүчээ нэгтгэсэн оросууд Куликовын дэргэд 1380 оны 4-р сарын 8-нд (Доны Дмитрий ван удирдлагаар) бут цохижээ. Москвагийн Доны Дмитрий ван Оросын улсуудын хооронд ураг төрлийн холбоо тогтоон гэрээ байгуулсан болон Алтан ордоны хээл хахууль, бэлгэнд дуртай ноёдын дунд олон тагнуултай байсны ачаар Мамайг дийлсэн юм. Мөн 140 гаруй жилтатар-монголчуудад захирагдахдаа монголчуудын цэргийн тактик, арга залиг оросууд сайн мэддэг болсон нь Куликовын тулалдаанд ялалт байгуулахад чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. Энэ ялалт нь Оросын ард түмний олон суут ялалтын эхлэл нь болсон юм.

Алтан Ордоны улсын задрал

эх сурвалж: <http://gold-horde.ucoz.net/index/0-22015-01-13>нд иш татав.

Гэвч Оросууд энэ их ялалтынхаа үр шимийг шууд амсаагүй ба ихэнх хот нь 1487 оныг хүртэл татаруудад албаа төлсөн хэвээрээ байсан. Ялагдлаас сургамж аваагүй Алтан

Ордоны улсын эрхтэн, дархтнууд өөр хоорондоо улам дайсагналцах боллоо. Мамай Цагаан ордоны Тогтомышд алагдсанаар 1382 онд Тогтомыш Цагаадайн угсааны Төмөрийн дэмжлэгээр хаан болжээ. Тэр Москва тэргүүтэй оросын улсуудыг дахин түшмэгээ болгон Алтан Ордоны улсыг нэгтгэсэн боловч Төмөртэй муудалцан 1391 онд түүнд хиар цохигджээ. Тогтомыш Крым руу шахагдахдаа Крымын захирагч Эдигей, Чингисийн шууд угсааны Төмөр-Хутулу нартай хамтран улсаа дахин нэгтгэхийг санаархсан боловч хэл амаа ололцож чадсангүй. Тэд ээлж дараалан алагдахад Чингисийн угсааны нэр хүндтэй, хүчирхэг өмнөх хаад шиг хүн гарч ирэхгүй байсаар Алтан Ордоны улс 1437 онд Астрахань (1431-1553), Казань (1431-1552), Крымын хаант (1431-1785) улс болон задарчээ. Алтан Ордоны улс эхлээд Хөх, Цагаан орд гэж байснаа бутралын үед Цагаан орд нь Узбекиуд, Ногайн орд, Монголстан гэсэн 3 хэсэг, Хөх орд нь Крымын орд болж салсан юм. Алтан Ордоны задралаар олон улс бий болсон ч Крымын хаант улс л XVIII зууныг дуустал газар нутгаа тэлэн агуу том болсон Оросын улстай зэрэгцэн оршиж байсан юм. Оросууд хатуу, зөөлөн олон аргыг он удаан жил хэрэглэсээр 1783 онд Крымын улсыг мөхөөсөн.

Монголын ноёрхол унасан ч монголчуудын үлдээсэн өв уламжлал цаашид хадгалагдан хөгжсөн юм.

Шигтгээ

Монголчууд “Хэрвээ татвар төлөх мөнгөгүй бол хүүхдийг нь ав, хүүхэдгүй бол эхнэрийг нь ав, эхнэргүй бол толгойг нь ав” гэсэн зарчмыг оросуудаас алба авахдаа мөрдлөг болгодог байснаас Орос “Урилгагүй зочин татаргаас дор” гэх хэлц үгийг өнөөг хүртэл хэрэглэсээр иржээ.

Эх сурвалж: Ханы Золотой Орды: История монголов, Москва, изд. Хранитель, х. 463

Алтан Ордоны улсын хаад Хөх Орд буюу Баруун Кипчак: Батын угсаа Хижрийн тоолол манай тоолол			Өрсөлдөгч угсааныхан (хижрийн тоолол)		
621	Бат	1224	Шейбаны угсаа	Ордын угсаа	Туг Төмөрийн угсаа
654	Сартак	1256	760 Хызр		
654	Бэрх	1256	762 Мердуд	762 Тимур хожжа	762 Кельдибек
664	Мэнгү- Төмөр	1266		762 Мурид хожжа	
679	Тодмөнх	1280	764-768 Пулад хожжа	764 Кутлуг хожжа	764 Азиз шах
686	Тулабуга	1287		764 Абдаллах	
689	Тогтох	1290			768-772 Хасан
712	Узбек	1312	772 Тулунбек	771-782 Мухаммед Булак	
741	Тинибек	1340	775 Ильбан		
741	Жанибек- Махмуд	1240	777 Хаган		
758	Бердибек- Мухаммед	1357	779-780 Арабшах		
760	Кульна	1359	Хижрийн 782, манай тооллын 1380 онд Цагаан ордтой нэгдсэн. *Хижрийн тоолол гэдэг нь исламын шашныг үндэслэгч Мухаммедын мэндэлсэн өдөр буюу НТ-ийн 571 оноос эхлэн тоологдоно.		
760	Нуруз-бек	1359			

Эх сурвалж: Ханы Золотой Орды: История монголов, Москва, изд. Хранитель, х. 462-463

Цагаан Орд буюу Зүүн Кипчак Хижрийн тоолол	Ордын угсаа	Манай тоолол
623	Орд	1226
679	Хүчи	1280
701	Баян	1301
709	Сасибук	1309
715 ойролцоо	Ибисан	1315
720	Мубарек хожжа	1320
745	Чимтай	1344
762	Урус	1361
777	Токтакья	1375
777	Тимур Мелик	1375
778-793	Тогтомыш Гияс-ад- дин	1376-1391
1380 онд Цагаан, Хөх Ордууд нэгдсэн.		

Хэлэлцүүлгийн асуултууд

1. Алтан Ордоны улсын талаар Орос, Монголын эрдэмтдийн үзэл баримтлал яагаад ялгаатай байгаа тухай ярилцана уу?
2. Алтан Ордоны улсын нийгмийн бүтэц, түүний онцлог шинжийг гаргаж ирнэ үү?
3. Алтан Ордоны улсын эдийн засаг, аж ахуйн онцлог шинжийг тогтооно уу?
4. Торгоны зам: Евразийн түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг, ач холбогдлыг хэлэлцэнэ үү?
5. Алтан Ордоны улсын Оросын түүхэнд гүйцэтгэсэн үүргийн талаар хэлэлцүүлэг хийх

Холбогдох номын жагсаалт

1. Марко Поло., Улаанбаатар, 1998

2. Жувеини Ата Малик., Дэлхийг байлдан дагуулагчийн түүх Мирза Мухаммад Казвиний эх бичгээс орчуулсан Ж. Бойл, Манчестер, 1997
3. Алтан Ордоны улс, Монголын түүх. II боть, УБ.2004
4. С. Цолмон. Монголын Алтан Ордон улс. УБ. Адмон, 2006
5. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. М., Восточная литература, 2006
6. Малышев А.Б., Алтан Орд ба Иран: улс төр, эдийн засаг, соёлын хэлхээ холбоо, Саратов 2003\
7. Роман Почекаев., Бат хаан, УБ, 2003

ЦАГААДАЙН ХААНТ УЛС

Түлхүүр үг: Их Монгол улс, Цагаадай, Дундад Ази, байлдан дагуулал.

Цагаадай Чингис хааны хоёрдугаар хөвгүүн болон III жарны хөхөгчин могой жил 1185 онд төржээ. Түүний эзэмшил нутаг Дундад Азид болсон нь хожим түүний нэрээр нэрлэгдсэн улс байгуулагдахын эхлэл болжээ. Цагаадай бол Чингис хааны хөвгүүдийн дотроос Их засаг хуулийг хамгийн сайн мэддэг, дагаж мөрддөг нэгэн байсан хэмээн түүх сурвалжид тэмдэглэсэн байдаг.

Цагаадайн улсын түүх албан болон ураг, удмын талаарх түүхийн зохиолууд, жуулчны тэмдэглэл, газар зүйн бүтээлүүд, Зоос, эд өлгийн зүйлс зэргийг үндэслэн улам бүр тодорсоор байна.

Хойт хятадын Алтан улсад 1211-1216, Хорезмын улсад 1216-1224 онд хийсэн аян дайнд Их хаан эцгийхээ хамт Цагаадай оролцож явсан бол харин Тангудад хийсэн аян дайны Монгол нутагтаа цэргээ захирч үлдсэн байжээ.⁶³ Цагаадай, түүний улсын талаар Лу. «Алтан товч»-д: “Цагадайг сартагчны газарт салгав”⁶⁴. “Цагадай эзний үр (хөвгүүд) зүүн зах нь Хэмил (Хамил) буй. Баруун зах нь Бургари (Булгар), Сэмисгин Самурхан (Самарканд), эд агсу (хүртэл) захачлан түмэн хот мэдэн эзлэв”⁶⁵ хэмээн тэмдэглэжээ.

Цагаадайн хант улс байгуулагдсан нь.

Чингис хаан дөрвөн хөвгүүдээ хувь нутаг соёрхохдоо Цагаадайд Дундад Азиас хувь өгсөнийг Г.В.Вернадский: “Иль голын саваар төвлөрсөн хуучин Хар Хятаны газар нутгийг”⁶⁶ хувь болгон олгосон гэсэн бол Ж.Ж.Саундерс “Уйгурын нутаг, Хар Хятаны хуучин эзэмшил, Мавераннахр багтаж байлаа”⁶⁷ гэхчилэн хил хязгаар, хэдий хэмжээний газар орон гэдэг дээр зөрөөтэй өгүүлцгээсэн байдаг.

Чингис хаан хөвгүүн Цагаадайдаа хувь болгож Или голын сав, Долоон гол, Кашгарын нутаг дэвсгэр буюу хуучин Хар Хятан зэрэг монгол морин туурай гишгэсэн нутаг дэвсгэрийг өгчээ. Энэ газрууд эдүгээгийн Туркестаны ихээхэн хэсгийг хамарч байсан бөгөөд түүний өргөө нь Ил голын хөндийд байжээ.

Ала ад Дин Ата Мелик Жувеини “Ертөнцийг байлдан дагуулагчийн түүх” зохиолд: Цагаадай бол зүрх зориг, эрс халуун цочмог зан авиртай нэгэн. Мавераннахр, Туркестаныг эрхишээлдээ авсны хойно түүний цэргийн агтны бэлчээр Самаркандаас Бышбалик хүртэл өргөжив. Нүүдэллэн явах замын дагууд хоноглох гайхалтай сайхан буудал газруудыг бий болгов. Тэрээр хавар, зуны улиралд голдуу Алмалик, Куяст өнгөрүүлдэг ба Монголчуудад зуны улиралд диваажин гэдгээс ч үл санагдах, усны шувуудын цугладаг “нуур” хэмээх нэгэн газарт Цагаадайн зарлигаар “Кутлук” нэрт

⁶³ Barthold V.V. “Çağatay”. // İslam Ansklopedisi. Cilt. III. İstanbul 1988. s. 266

⁶⁴ Лувсанданзан. Алтан товч. УБ., 1990. Т. 137

⁶⁵ Лувсанданзан. Алтан товч. УБ., 1990. т. 147

⁶⁶ Энхчимэг Ц. Монголын Цагаадайн улс. УБ., 2006. т. 16

⁶⁷ Саундерс Ж.Ж. Монголын байлдан дагуулал. УБ., 1992. т. 82

хотыг байгуулжээ. Цагаадай, намар, өвлийн сэрүүн улиралд Илийн голын хөндийд Маравзикт өнгөрүүлнэ⁶⁸ гэжээ.

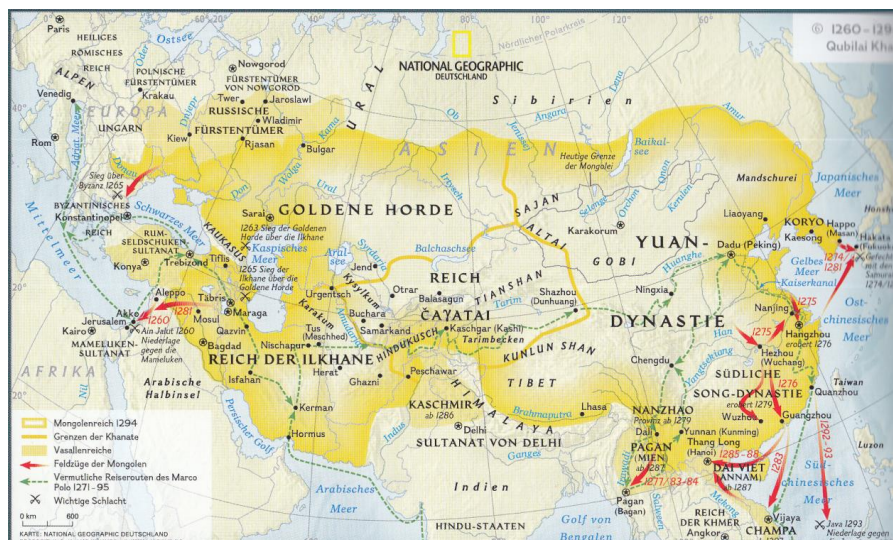
Өгэдэй хааны үед Цагаадайн эзэмшил Дундад Ази нь их хааны шууд захиргаанд байсан юм. Өгэдэй хааныг 1241 онд тэнгэрт халиснаас хойш Цагаадай нэр нөлөө бүхий ахмадын хувьд төрийн хэрэгт гол ноён нуруу болсон ч энэ байдал удаан үргэлжилсэнгүй тэрээр IV жарны хар бар жил 1242 онд тэнгэрт гарчээ. Өгэдэй хаанчлалынхаа сүүлийн жилүүдэд хятадын баруун хойд талаас Бухарын нутаг хүртэлх нутгийг Махмуд Ялавачийн хүү Месүд Ялавачад өгч захируулжээ.

“Ертөнцийг байлдан дагуулагчын түүх”: “Тэд Мавераннахрийг сэргээн босгоход их анхаарах ч. Энэхүү бүс нутгийг Их везир Ялавач ба түүний хүү шударга, ажил хэрэгч Эмир Месүт Бэг-ийн чадварлаг гарт өгөв. ...Олон нэр төрлийн албан татварын дарамтаас ард түмнийг аварсан ба эдүгээ тэдний шударга үйл хэргээс үүдсэн амар амгалан, өөртөө итгэх итгэл нь олон түмний нүүр царайнаас уншигдана”⁶⁹ хэмээжээ.

Их засаг ба Цагаадай хан. Цагаадай уламжлал, зан заншлаа сайтар мэддэг, засаг хуулийг хэлбэрэлтгүй мөрддөг нэгэн байв. Хаан эцгийн захиас ёсоор Их засаг хуулийн хэрэгжилтэнд байнга анхаарч, нэг бүрчлэн биелүүлэхийг өөрийнхөө хүндтэй үүрэг гэж үздэг байжээ. Жувейнид тэмдэглэсэнээр: “Цагаадай, хуулийг хэрэгжүүлэн гэмтнийг мөрдөх, сануулах, шийтгэх, шүүх”⁷⁰ эрхийг өөртөө төвлөрүүлсэн ажээ. Цагаадай, ислам шашны талаар нэлээд хатуу байр суурь баримталж байсан гэдэг.

Гэвч Монголчууд 1219 онд Хорезмын нутагт довтлох үедээ “тэр нутгийханд хүн бүр өөрийн шашныг чөлөөтэй шүтэх эрхтэй” гэж тунхаглан тэднийг аялдан дагуулж байсан юм.

Цагаадайн улс байгуулагдсан он цагийг В. В. Бартольд: “Цагаадайн хант улсыг жинхэнэ үндэслэн байгуулагч нь Дува хаан”⁷¹ хэмээн тэмдэглэсэн. Түүхч Ц. Энхчимэг: “Цагаадайн улс нь чухамдаа Цагаадайг амьд сэрүүн байх үед бүрэлдэн тогтсон билээ. Цагаадай 1227 онд Чингис хааныг тэнгэрт халихад зэмшил нутагтаа очиж суусан юм. Цагаадайн ахмад хөвгүүн Мүтүгэний дөрөвдүгээр хүү Хар Хүлэг гэгч Цагаадайн улсын төрийг барьж байв”⁷² хэмээн үзсэн нь илүү бодиттой.

⁶⁸ Cüveynî., Tarih-i Cihan Güşa. Çev. M., Öztürk. I. Baskı. Ankara 1988. s. 283

⁶⁹ Cüveynî., Tarih-i Cihan Güşa. Çev. M., Öztürk. I. Baskı. Ankara 1988. s. 151

⁷⁰ Cüveynî., Tarih-i Cihan Güşa. Çev. M., Öztürk. II. Baskı. Ankara 1999, s. 95

⁷¹ Barthold V.V. “Çağatay”. // İslam Ansiklopedisi. Cilt. III. İstanbul 1988. s.

⁷² Энхчимэг Ц. Монголын Цагаадайн улс. УБ., 2006. т. 19

Их Монгол улсын хаан ширээний төлөө Хубилай, Аригбөх нар болон алтан ургийн ноёд талцан тэмцэж байхад Цагаадайн улсын ноёд Аригбөхийг дэмжих байв. Аригбөх, Цагаадайн гол ач (отгон хүү Байдарын хүү) Алгуйг Цагаадайн улсын эзнээр өргөмжилж гэрэгэ, зарлиг өвөрлүүлэн илгээжээ.⁷³ Алгуй ч энэ байдлаа өөртөө ашигтайгаар эргүүлж тус бүс нутгийг эрхшээлд оруулсан. Удалгүй

Алгуй, Алтан Ордны Бэрх хаантай дайтаж 5000 цэргийг бут цохин хядаж Отрар, Хорезм хотуудыг өөрийн захиргаанд оруулан авчээ.

1265-1266 онд Мубарек-шах, Цагаадайн улсыг мэдэх болов. Энэ үед Хубилай хаанаас гэрэгэ, зарлиг өвөрлөн ирсэн Барак цэрэг, ноёдыг өөртөө татан Хожент хотод Мубарек-шахыг хаан ширээнээс нь буулгав. Барак хаан удалгүй Хубилай хаантай харилцаа муудан Өгэдэйн ач Хайду гэсэн хоёр хүчинтэй тэмцэл явуулах хэрэгтэй болжээ. Хубилай хаан түүний эсрэг 6000 цэрэг илгээсэнд Барак 30,000 цэрэгтэйгээр досож хөдөлсөнд их хааны цэрэг дайталгүйгээр буцжээ. Өгэдэйн удмын Хайдугийн хувьд Туркестаны бүс нутгийг эрхшээлдээ оруулахыг чармайн Барак хаантай тулалдсан эхний тулалдаанд ялагдсан хэдий ч Алтан Ордны улсын Мөнхтөмөрөөс 50,000 цэрэг авч хоёр дахь удаагаа тулалдан ялснаар Барак хаантай найрамдал байгуулсан байдаг.

Таласын чуулган. 1269 оны хавар Талас голын хөндийд Цагаадай, Өгэдэйн удмын хан хөвгүүд, ноёдууд хуран цугларч, Дундад Ази дахь монгол ноёдын анхны хуралдайг хийжээ. Хуралдайд оролцогсод 7 хоног найрлан цэнгэж, найм дахь өдрөөс нь хэлэлцээрээ хийж эхлэсэн ба хэлэлцээрийг Хайду удирдан явуулсан ажээ.

Рашид ад-Дин “Судрын чуулган”-нд тэмдэглэсэнээр: 667 (1269) оны хавар Таласт цуглав. Хурилдайн үед Барак хаан хэлсэн нь, ...Би ч бас тэр л модны нэг үр мөн. Цагаадай, Өгэдэй нь Чингис хааны хөвгүүд, Өгэдэй хааны дурсгал Хайду үлдсэн, харин Цагаадайн тухайд бол би. Тэдгээрийн том ах Зүчийн тухайд бол Бэрхэчир, Мөнхтөмөр нар байна...

Гэрээ ёсоор бүх хан хөвгүүн анд бололцож тосгон, хотын хүн амын хөрөнгийг хамгаалах, хан хөвгүүдийн мал сүрэг нь уул, талын ус ундтай газруудад бэлчээрлэх ба буудай тариалангийн газарт оруулахгүй байхаар шийдвэрлэв.

Энэ үйл явдал нь хэрэг дээрээ Дундад Азид Хайдугийн улс гэгдэх нэгэн шинэ улс бий болсоныг зарласан хэрэг байв. Найрамдалт харилцааг үүтгэн Барак, Хайду нар анд бололцжээ. Гэвч Хайдугийн улсын түүх төдийлөн удаан үргэлжилээгүй юм.

Хорасаны бүс нутагт Ил хаадтай хийсэн тэмцэлд ялагдан Барак хаан нас барсны дараагаар Никпей (1271-1272), Бөхтөмөр (Тугтөмөр) (1272-1282) нар Цагаадайн улсын хаан ширээнд сууцгаажээ.

Үүний дараа Барак хааны хүү Дува (1282-1307) хаан ширээнд суув. Энэ үед Цагаадайн улсын улс төрийн байдал ихээхэн тогтворжсон. Дува хаан улс төрийн үйл ажиллагаа идэвхитэй өрнүүлж Монголын эзэнт улсын хэмжээнд дөрвөн улсыг холбооны хэлбэрээр нэгтгэж, худалдаа арилжаа хөгжүүлж байнгын харилцаатай болох санал дэвшүүлэн, түүнийгээ хэрэгжүүлэхээр хөөцөлдөж байжээ. Тусгаар улсуудын тэргүүн нар нь эзэнт эзэнт улсын их хааны билэгдлийн удирдлага дор бие биетэйгээ эвтэй найртай аж төрөх ёстой бөгөөд худалдаа наймаагаа бүх Монгол эзэнт улсын хэмжээнд явуулах нь⁷⁴ зүйтэй гэж үзэж байв.

Нийгмийн байгуулал: Монголын эзэнт эзэнт улсын бүрэлдэхүүн улсын нэгэн болох Цагаадайн улс нь хэдийгээр эхэн үедээ Их Монгол улсын хааны захиргаанд байсан ч Хубилай хааны үеэс бие даах шинжтэй болсон. Цагаадайн улс нь Алгу, Барак, Дува,

⁷³ Энхчимэг Ц. Монголын Цагадайн улс. УБ., 2006. т. 37

⁷⁴ Энхчимэг Ц. Монголын Цагадайн улс. УБ., 2006. т. 26

Кебек, Тармаширин зэрэг хаадын үеэс илүүтэй биеэ дааж Дундад Азийн бүс нутагт улс төрийн бодлогыг гол тодорхойлогч болж байжээ.

Тус улсын төрийг мэдэж байсан алтан ургийнхан ба хатад:

1. Цагаадай (1221-1242)
2. Хархулэг (1242-1246)
3. Есөнмөнх (1246-1252)
4. Эргэнэ хатан (1252-1261)
5. Алгуй (1261-1265)
6. Мубарак-шах (1265-1266)
7. Барак (1266-1271)
8. Никпэй (1271-1272)
9. Бөхтөмөр (Тугтөмөр) (1272-1282)
10. Дува (1282-1307)
11. Гончуг (1307-1308)
12. Талибуга (1308-1309)
13. Есөнбөх (1310-1318)
14. Кебек (1318-1326)
15. Элжигдэй (1326-1328)
16. Дуватөмөр (1328-1330)
17. Тармаширин (1330-1334)
18. Бузан (1334)
19. Жэнкши (1334-1338)
20. Есөнтөмөр (Өгэдэйн удам) (1338-1339)
21. Али султан (1338-1339)
22. Туралчатөмөр (Мухаммед) (1339-1341)
23. Газан (1341-1346)

“Судрын чуулган”-д Цагаадайн гэр бүлийн талаар тэмдэглэсэн нь: “Чингис хааны хоёрдугаар хөвүүн нь Цагаадай бөгөөд түүний эх нь Хонгирад аймгийн Дай сэцэн ноёны охин, Чингис хааны их хатан Бөртэ Үжин юм. Цагаадай олон хатан, татвар эмтэй байжээ. Тэднээс хамгийн их нөлөөтэй хоёр хатан байв. Нэг нь Хонгирад аймгийн сурвалжтан Даритай ноёны ач охин Есөнлүн бөгөөд тэрээр Цагаадайн бүх алдаршсан хөвгүүдийн эх юм. Чингис хааны их хатан Бөртэ Үжин, Есөнлүн хатан хоёул ах дүүсийн хүүхэд байжээ. Нөгөө нь Туркан хатан бөгөөд дээр дурдсан Есөнлүн хатны дүү билээ. Цагаадай Есөнлүн хатнаа өөд болсны дараа Турканыг гэргий болгон авсан билээ. Цагаадай нь зургаан хүүтэй байжээ. Тэднийг насны дарааллаар: 1. Мүтүгэн, 2. Мужу Яя, 3. Белькеши, 4. Сарабан, 5. Есөн-мөнх, 6. Байдар, 7. ..., 8. ...” гэжээ.⁷⁵

Цагаадайн улсын цэрэг, засаг захиргааны тогтолцоо нь Их Монголын улсын мянгатын зохион байгуулалтанд үндэслэжээ. Өөрт нь өмч болгон өгсөн Барулас, Жалайр, Сүлдүс, Арлат, Каучин зэрэг аймгийн ноёдыг улсаа байгуулсаны дараа Цагаадай түмтийн ноёд болгожээ.

Нийгмийн дээд давхаргад Цагаадайн удмынхан, удаах байранд өнгөт нүдтэн угсааны түмт, мянганы ноёд, лалын шашны санваартнууд багтаж, гутгаарт монгол, түрэг угсааны суурьшмал иргэншилт сурвалжит язгууртнууд, дөтгөөрт худалдаачид, гар урчууд, тариачид хамгийн доод давхараанд боолчууд байжээ⁷⁶.

⁷⁵ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II // Пер. С перс. Ю.П.Верховского, прим. Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова, ред. И.П.Петрушевского. М.Л., 1960. с.88-89; Энхчимэг Ц. Монголын Цагадайн улс. УБ., 2006. т.22.

⁷⁶ Энхчимэг Ц. Монголын Цагадайн улс. УБ., 2006. т.58.

Хааны дараах албан тушаалын зэрэглэл нь яса-эмири (ноён), Битигчи (бичээч буюу бичиг хэрэг хариуцсан ноён), ал-тамгачи (тамга хариуцсан ноён), барсчи (ан авыг хариуцсан ноён) байв. Эдгээрээс бичгийн, шүүх, ан авыг хариуцсан албан тушаалд хан хөвгүүд тохоон томилогддог байжээ.

М.Кафалигийн тэмдэглэснээр: Монгол нутагаас ирэх үедээ зуут, мянгатад хуваагдаж байсан тал нутгийн түрэг нүүдэлчид аажмаар өсч үржин бие даасан түмтүүдэд хуваагдах болсон⁷⁷ хэмээн тэмдэглэсэн нь бий.

Цагаадайн улс нь газар зүйн байршлын хувьд Монголын эзэнт эзэнт улсын дунд байсан бөгөөд газар нутгаа тэлэх гэсэн санаархал бүр нь Алтан Орд, Юань, Ил хаант улсуудтай сөргөлдөхөд хүргэдэг байв. Харин хойд Энэтхэгт хийсэн довтолгоон нь олз ашиг авчирдаг байжээ.

Барлас, Жалайр, Сүлдүс, Арлат овгуудаас бүрдсэн дөрвөн мянгат нь улсын гол түшиг хүчин болнов Цагаадай каучин гэж нэрлэгдсэн бие хамгаалах цэрэгтэй байсан. Чингис хааны Хорезмд хийсэн дайнаар Дундад Азийн нутагт үлдсэн монгол овогтнууд Андижан, Ходжент орчим Жалайрууд, Кеш, Кашка голын сав газраар, Барлас, Бухара, Зерефшаны нутагт Сүлдүс, Амударьяа мөрний сав газарт Арлат нар идээшин нутаглах болсон ажээ. Эдгээр монголчууд хожмийн Узбек, Киргиз, Казак үндэстнүүдийг бүрэлдүүлэхэд чухал үүрэг үүрэг гүйцэтгэсэн юм.

Амьдралын хэв маяг, аж ахуй: Цагаадайн улсын иргэд суурин, нүүдлийн гэсэн амьдралын хоёр хэв маягтай байв. Нүүдлийн ахуй соёлоо хадгалан үлдэгчид нь аажимдаа Моголистан хэмээх нэрийг авчээ. Тэдний том, язгууртан ноёд өөрсдийн өмч өвөлжөө, зуслантай байсан. Нүүдэлчдийг хот суурин, тариалангийн бүс нутагт орохыг хориглодог байжээ.

Хотуудад голдуу түрэг гаралтай хүн ам зонхилж худалдаа арилжаа, гар үйлдвэрлэл, тариалан эрхлэн сууна. Цагаадайн удмынханы бариулсан Алмалиг, Карши зэрэг хотууд улс төр, шашны үйл ажиллагааны төв болж байсан тул Пап лам XXII Иоанны номлогч элч нар шашны төлөөний газрыг нээн сууж байлаа. Жэнкши хааны (1334-1338) үед Карасмон, Юханан хоёр пап ламын илгээсэн хамба ламтанд Алмалигийн ойролцоо эдлэн газрыг өргөл болгосонд тэнд загалмайтны шашны сүм барьжээ.

Кебек хаан (1318-1326) Нахшеб хотын ойролцоо нэгэн орд харшийг бариулан суусан нь Карши нэрт хот хэмээн түүхнээ тэмдэглэгджээ.

Цагаадайн улсын баруун хэсэг болох Мавераннахрт монголчууд бодит эрх мэдлээ бүрмөсөн алдаж, харин зүүн хэсэгт буюу Моголистанд XVI зууны эхэн үе хүртэл нөлөөгөө хадгалсаар байв.

Газар тариалан: Дундад Азийн бүс нутгийг хамарч байсны хувьд суурин соёлтой хот суурингийн орчим тариалан эрхлэх явдал түгээмэл байв. Тус улсын газрын харилцааг судлаачид үндсэн дөрвөн хэлбэртэй гэж үздэг. Үүнд:

1. Мильк-дивани буюу улсын өмч газар (Энд хааны хувь газар-инж (инджу) багтана)
2. Мульт буюу ноёдын болзолгүй өмч газар
3. Вакф буюу исламын шашны сүм хийдийн өмч газар
4. Мильк буюу тариачдын эзэмшил газар байжээ. Улсын өмч гэдгийг тариачдад мильк болгон эзэмшүүлснээр улсын санд татвар төлүүлдэг

---

⁷⁷ Kafalı M. Çağatay hanlığı (Цагаадайн хант улс). Ankara 2005.т.39-40.

байжээ.⁷⁸ Нүүдэлчид тариалангийн газарт дураараа мал бэлчээрлүүлэх явдлыг хориглосон хуультай байв.

Ав хомрого: Нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэх монголчуудын хувьд ан агнуур зайлшгүй. Монгол эзэнт улсын үед ан ав эрхлэх нь амьдралын шаардлага, ихэс язгууртны зугаа, цэнгэл гэхээс илүүтэйгээр цэргийн бэлтгэл сургуулилт болдог байжээ. XIII зууны үед хааны зарлигийн дагуу ихэс ноёд цэргийн хамт хүрээ авд цуглан авын журмын дагуу гурван гар болон хуваагдаж, ав хийх газраа алсуур тойрон хүрээлээд, ан амьтныг завсраараа алдалгүй хоморгын хүрээг хоёр гурван сараар өдөр шөнөгүй дотогш аажмаар хумин зохих хэмжээнд хүрмэгц олс дээсэнд эсгий тохон хороо байгуулдаг. Хаан, туслагч нарын хамтаар хүрээн дотор орж сонгож, авлаж гүйцсэний дараа хан хөвгүүд, ноёд, жанжингууд, цэргүүд эрэмбээрээ хүрээн доторх анг намнадаг. Ав хоморго намар цагт хэдэн сараар үргэлжилдэг байв. Энэ нь монгол цэргийн урлагт ч хүчтэй нөлөө үзүүлсэн. Эзэнт улсын бүрэлдэхүүнд байсан хаант улсууд ч өөрсдийн тогтсон авын газартай байсны дотор Цагаадайн улсынх Алмалык болон Куяшт орчим байсныг сурвалж бичигт тэмдэглэн үлдээжээ.

Үйлдвэрлэл, худалдаа: Цагаадайн улсын Бухар, Самарканд, Алмалиг хотуудыг монголчууд эзэмшин захирч байсан ба эдгээр хотууд өрнө, дорныг холбосон олон улсын худалдааны зангилгаа газрууд болсон юм. Цагаадайн улсын 16 хотод алт, мөнгөн зоос цутган худалдааны эргэлтэнд оруулсан.

Кебек хааны хөргийг 1375 оны Каталаны атласт дүрсэлсэн нь.

Энхчимэг Ц. Цагаадайн улс. // Чингис хааны өв. УБ., 2012. т. 117

Кебек хаан улсынхаа мөнгөн зоосыг өөрийн нэрээр цутгуулан кебекүүд нэр өгсөн нь хожмоо орос хэлэнд сунжирсаар “копейка” болон хувирсан гэж зарим судлаачид үздэг.⁷⁹

Хайду хааны үеийн мөнгөн зоос.

Нүүрэн талд: Дөрвөлжин хүрээнд Хайду ханы дэгэрээ тамга болон Дува хааны гилбэр тамгыг хослуулан тавьжээ. (Л.Төр-Одын цуглуулга; Энхчимэг Ц. Цагаадайн улс. // Чингис хааны өв. УБ., 2012. т. 119-аас)

Монголчууд дэлхийн хэмжээний эзэнт эзэнт улсыг байгуулж чөлөөт худалдааг хөхиүлэн дэмжиж байсны дүнд өрнө дорнын худалдаачид Их хааны ивээл дор Номхон далайгаас Газрын дундад тэнгис хүртэлх өргөн уудам нутагт дахь торгон замаар аюул эрсдэлгүй, баталгаатай арилжаа худалдаа эрхлэх болсон. Торгон замын дагуух хот, тосгод төдийгүй Цагаадайн улсын эдийн засгийн амьдралд үлэмж эерэг нөлөө үзүүлж исламын сүм хийдүүд үлэмж их ашиг олох боломжийг бүрдүүлжээ.

⁷⁸ История народов Узбекистана. Ташкент., 1950. с. 233-234; Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972. С. 465; Энхчимэг Ц. Монголын Цагадайн улс. УБ., 2006.т.52-53

⁷⁹ Энхчимэг Ц. Цагаадайн улс. // Чингис хааны өв. УБ.,2012.т.117

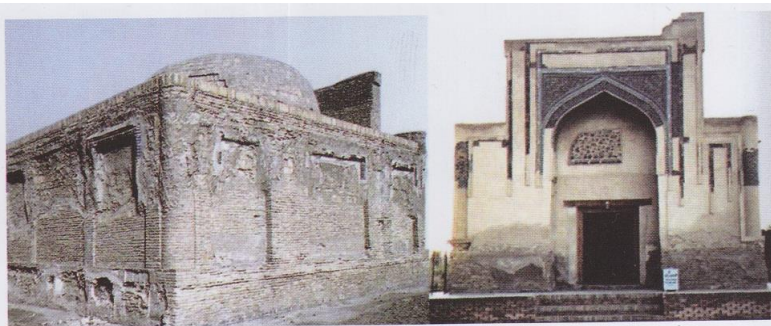
Шашин шүтлэг, зан заншил: Цагаадай шашныг алагчилан гадуурхахгүй хэмээн зарлаж байсан ч ислам шашны талаар хатуу бодлого баримталсан хэмээн сурвалжид тэмдэглэсэн аж.

Кебек хаан (1318-1326) бөө мөргөлтөн байсан ч улс орондоо эв эеийг эрхэмлэн шударга журам тогтоохын төлөө, исламын шашинт олонхийг энэрч хамгаалахын төлөө байсан гэдэг. Аливаа шашныг тэгш эрхтэйгээр хүлээн зөвшөөрөх хандлага нь суларсаар аажимдаа исламын шашин голлох байр суурьтай болжээ. Цагаадайн улсын хаадын ихэнх нь бөө мөргөлтэй, исламын шашинтан байв. Исламын шашинт эдгээр хаад монгол уламжлалыг хөнддөггүй байсан аж.

Булш, бунхан: Цагаадайн улсын хүн амын олонхийг исламын шашинтнууд бүрдүүлж байсан ч монгол гаралтай язгууртнуудыг оршуулахдаа монгол ёс уламжлалыг дагаж байжээ. Тухайлбал:

“Судрын чуулган”-д *“Или болон Чу голын завсар байх Шонхорлиг хэмээх нэртэй өндөр ууланд Хайду болон бусад хан хөвүүдийн онгод байдаг”*.⁸⁰ 1271 онд Барак хааныг тэнгэрт халихад Хайдугийн зарлигаар өндөр ууланд онголсон гэжээ.

Дундад Азийг байлдан дагуулж эзэгнэн суусан монголчууд олонхийн нөлөөгөөр аажимдаа исламын шашинтан болжээ.

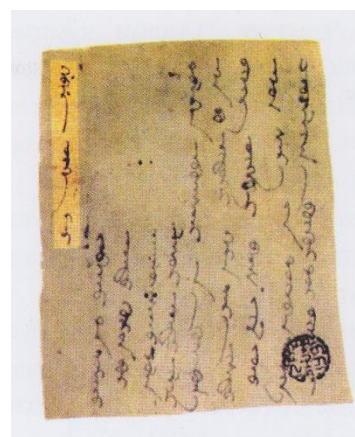
Буянкул хааны бунхан. Узбекистан. Бухар.
Энхчимэг Ц. Цагаадайн улс. // Чингис хааны өв. УБ., 2012. т. 116.

Бичиг үсэг, гэрэлт хөшөө:

Цагаадайн улс анх байгуулагдах үед монгол хэл бичиг албан ёсных байсан бол удалгүй монгол, түрэг соёл холилдон хүн ам нь өөрсдийгөө цагаадай хүн, хэл бичгээ цагаадай хэл, цагаадай бичиг гэх болжээ.

Кебек хааны захидал
Энхчимэг Ц. Цагаадайн улс. // Чингис хааны өв. УБ., 2012. т. 114.

Хожим Их хаан Шах-и Жахан (1627-1658) Османы эзэнт улсын султан IV Муратад захидал илгээхдээ цагаадай хэлээр бичсэн байсныг үзэхэд Дундад Азид XIV-XX зууныг хүртэл гадаад харилцаанд цагаадай хэл бичиг голлох үүрэгтэй хэвээрээ байжээ. Энэхүү хэл нь Дундад Азийн Казак, Киргиз, Тажик, Туркмен, Узбек хэлэнд гүнзгий ул мөр үлдээжээ.

⁸⁰ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II // Пер. С перс. Ю.П.Верховского, прим. Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова, ред. И.П.Петрушевского. М.Л., 1960. с.100; Энхчимэг. Монголын Цагаадайн улс. УБ., 2006. т. 49

Он цагийн хэлхээс

1219-Чингис хаан, Их хуралдай хуралдуулж, өрнө зүгт хийх дайны төлөвлөгөөг боловсруулав.

1220 оны 2-р сар. Чингис хааны их цэрэг Бухарыг эзлэв.

1220 оны 3-р сар. Самаркандыг эзлэв.

1221 оны 4-р сар. Ургенч хотыг эзлэв.

1242 - Цагаадай нас барав.

1261 - Алгуй Цагаадайн төрийг мэдэх болов.

1265 - Мубарек-шах хаан суув.

1266 - Барак хаан суув.

1269 - Таласын чуулган болов.

1271 - Никпей хаан суув.

1272 - Тугтөмөр хаан суув.

1282 - Дува хаан суув.

1318 - Кебек хаан суув.

1324 - Тармаширин хаан суув.

1333 - Бузан хаан суув.

1334 - Женкши хаан суув.

1348 - Туглагтөмөр хаан суув.

Ярилцлага, хэлэлцүүлэгийн сэдэв

1. Цагаадайн хант улс байгуулагдах түүхэн нөхцөл
2. Цагаадайн хаант улсын газар зүйн байрлал
3. Цагаадайн орд өргөө хаана байрладаг тухай
4. Сурвалж бичигт буй Цагаадайн хант улсын ноёдын тухай
5. Цагаадай хэл, түүний нөлөө
6. Цагаадайн хаант улсын түүхэнд холбогдох дурсгалууд

Унших ном зохиол

1. Ала-ад-Дин Ата-Мелик Жувеини. Дэлхийг байлдан дагуулагчийн түүх. Орч. М.Д.Бадамням. УБ., 2006
2. Монголын нууц товчоо, сонгомол эх. УБ., 2005
3. Монгол улсын түүх. Дэд боть. УБ., 2003
4. Рашид-ад-дин. Судрын чуулган. I, II, III Боть. УБ., 2002
5. Ц.Энхчимэг. Монголын Цагадайн улс. УБ., 2006

ИЛ ХААНТ УЛС,

ИЛ ХААНТ УЛС БАЙГУУЛАГДСАН НЬ

Эзэнт эзэнт улсыг өргөжүүлэх Мөнх хааны бодлого

Гүюг хаан нас барсны дараа үүссэн хаан ширээний тэмцэлд Тулуйн ууган хүү Мөнх улс төр, цэргийн ухаанаар шалгаран 1251 оны 7-р сарын 1-нд Их Монгол Улсын хаан ширээнд заларчээ⁸¹. Энэ үед Чингис хааны алтан ургийн хан хөвүүд ноёдын

---

⁸¹ Juwaini, 'Atamalik bin Mohammad. *Tarikh-e Jahangusha-i. tashih* Muhammad bin 'AbdulwahabQazvini, Tehran., Entesharat-e Ferdowsi. 1389, jild-e sevvom, s.912.,Gregory, Abûl-Farac (Bar Hebraeus). *Abûl-Faractarihi. Çev.Ömer Riza Doğrul*, Ankara., TTKY, 1987, cilt II, s 553. Харин Рашид аддиныхаар бол мөн оны 2 юмуу 3-р сард болсон хэмээдэг. Rashid addin Fazlollah. *Jamiattawarikh (Tarikh-e Moghol)*.bakushesh Doktor Bahman

эзэмшил хүчтэй байсан тул улс төрийн хувьд нэгдмэл байдлыг хангах үүднээс төвөөс захирах бодлогыг Мөнх хаан хэрэгжүүлж эхлэв. Иран тэргүүтэй баруун зүгийн орнуудыг Ойрадын Аргун Ахай ноёнд, Дундад Азийн бүс нутгийг Масуд бег хийгээд Хятад тэргүүтэй өмнө зүгийн орнуудыг Махмуд Ялавачид захируулав⁸².

Эдийн засгийн салбарт чухал шинэчлэлүүд хийгдэв. Улсын хэмжээнд орлого олж болох эх үүсвэрүүдийг судлан тогтоох ажлыг эхлүүлжээ. Тухайлбал Азербайжаны бүст буй төмөр болон бусад газрын хэвлий дэхь баялгийг тогтоон үр ашгийг нь тооцоолсон байдаг⁸³. Монголын Эзэнт Эзэнт улсын хэмжээнд хүн амын тооллого явуулснаар⁸⁴ татварын бодлогыг тодорхойлох боломжтой болсон. Нүүдэлчдийн 100 толгой мал тутмаас 1 толгойг авах гувчуурыг хэвээр явуулан уг тоонд хүрээгүй малтан гувчуураас хэлтрүүлэгджээ⁸⁵. Мөнх хааны нэртэй зоос дэлдэгдэж⁸⁶ худалдаа наймааны гол хэрэгсэл болжээ. Тухайн үеийн уран барилгын нэг онцлог загвар бүхий барилга байгууламжуудыг байгуулснаар Хархорум хотын өнгө үзэмж дээшлэн дэлхийн жишиг бүхий нийслэл болон өргөжив⁸⁷.

Ийм ч учраас 1252 оны Их хуралдайгаар Хятад, Мачин зэрэг өмнөд чиглэлд ханхүү Хубилай, Иранаас Египет хүртэлх бүс нутгийг ханхүү Хүлэгү тус тус дайлан дагуулан эзэмшил нутгаа уужимсган улсаа байгуулахаар шийдвэрлэжээ⁸⁸.

Хүлэгү хааны байлдан дагуулал

Мөнх хааны үзлээр бол Их хаан нийслэлдээ сууж төвийн болон ойролцоо бүс нутгуудыг захирах бөгөөд алс хязгааруудыг хааны үнэнч дүү нар эрхшээх ажгуу⁸⁹. Үүний дагуу гуравдугаар дүү Хүлэгүд улс төрөө хэрхэн байгуулах тухай зарлигтаа:

Чи тоймгүй их цэрэг, баатруудын хамтаар Тураны хилээр Иран орон луу ор... Чингис хааны яса ба ёсонг бүхий л хэрэгт мөрд. Амударъягаас Мисир орны төгсгөл хүртэл нутгийнханд чиний тушаалыг толгой бөхийлгөсөн, дагасан хэн бүхэнд хишгээ хүртээн бүх төрлийн хүндэтгэл соёрхлоо олго. Толгойгоо өндийлгөн эс бууж өгсөн хэн бүхнийг эхнэр, хүүхэд, төрөл төрөгсөд хийгээд ойр дотныхонтой нь өөрийн гараар хүндээр шийтгэн гэгсгээ. Кухистан болон Хорасанаас эхлэн цайз хэрэм бүхнийг нураа... Эдгээрийг гүйцэлдүүлснийхээ дараа Ирак руу чиглэ. Энэ замын тээг болсон Курд хийгээд Лурчуудыг даран сөнөө. Багдадын халиф даган хүчин зүтгэх аваас бүү довтол. Харин сэтгэл ба үг хэл нь хоорондоо үл нийцэн эсэргүүцэл үзүүлэх аваас бусдын адил болго. Жижиг сажиг гэлгүй бүхий л үйл хэрэгт үл алгасах ухаан хийгээд үнэт үзлээ удирлага болгон, сэргэлэн хандаж бай. Олон түмэнд таалагдаагүй зүйл бүү үйлд. Сүйрсэн мужуудыг сэргээн босго. Дайсагнагч орнуудыг Мөнх тэнгэрийн хүчээр дагуулан зуслан,

Karimi. Tehran., 1374 (1995), s. 585. Харин Монголын судлаачид Жувеинигийн өгүүлсэн он цагийг хүлээн зөвшөөрдөг. Ч.Далай. *Их Монгол Улс*. УБ., 2006, тал 253.

⁸² Juwaini, 'Atamalik bin Muhammad. *Tarikh-e Jahangusha-i-jild-esevvom*, s.955-956.

⁸³ Kirakos Genceli. *Moğol İstilası Tarihi*. Çev. Hrant Andresyan. İstanbul., 1942, s.68.

⁸⁴ Aknerli Grigor. *Okçu Milleti Tarihi*. Çev. Hrant Andresyan. İstanbul., 1954, s.24., Vardan. *Türk Fütühati Tarihi*. Çev. Hrant Andresyan, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul., 1937, s. 230.

⁸⁵ Ibn el-'Abrî. *Muhtasartarihul-duvel*. Terjeme Abdulmohammad Ayeti. Tehran., 1377, s.362

⁸⁶ Гүрж, Багдад, Мосул, Герат хотод Мөнх хааны нэрээр дэлдүүлсэн алтин болон мөнгөн зооснуудын тухай: Аукт, Tuncayve Aydın, Şennur. *AkAkçe: Moğolveİlhanlısıkkeleri*. YKK, İstanbul, 1992, s.43-48 харна уу

⁸⁷ Тухайн үеийн Хархорумд бараа хүргэх нь тэнгист ус нэмэрлэх мэт хэмээн Жувеини бахдан биширсэн байдаг. Juwaini, 'Atamalik bin Muhammad. *Tarikh-e Jahangusha-i-jild-e avval*, s.142; Хархорум хот дахь мөнгөн мод тэргүүтэй байгууламжуудын тухай Гильом де Рубрук. *Дорно этгээдэд зорчсон минь*. 1988, тал 185; Хархорум хотын археологийн судалгааны тухай Эрнст Поол, У.Эрдэнэбат. Хархорум хотын төв хэсэгт хийж буй Монгол-Германы хамтарсан археологийн судалгаа. *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol 3, No 1, NUM, Улаанбаатар., 2007, тал 51-59 харна уу

⁸⁸ Atamalik bin Muhammad. *Tarikh-e Jahangusha-i-jild-e sevvom*, s.972; Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'āttavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 974.

⁸⁹ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'āttavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 974.

өвөлжсөөгөө арвижуул. Бүх хэргүүдэд Тогос хатантай зөвлөлдөж бай⁹⁰ хэмээсэн нь Ойрхи Дорнодын бүс нутгийг эзэнт эзэнт улсын эрхшээлд оруулан шинэ дэг журмыг тогтоохыг зарлигдсан хэрэг байв.

Хүлэгү ханы аялах Туркестанаас Анатолийн хойг хүртэлх нутаг дах их цэргийн замд хадлан бэлтгэхийг хориглон хад чулууг цэвэрлэх, гол мөрнүүдэд гүүр барих, завь бэлтгэн тавих, өртөө замын дагуу хүнсний агуулах барьж бэлтгэх зэрэг ажлууд хийгдэв⁹¹.

Бүх бэлтгэл хангагдсаны дараа 1253. 05. 02-ны өдөр Хархорум хотод Хүлэгүг үдэх ёслол болсноор их цэрэг өрнө зүг хөдөлжээ⁹². Хүлэгү ханы энэхүү дайнаар 1256 оны 12-р сарын 15-нд Аламутын цайз эзлэгдэн Исмайлитуудын толгойлогч Рукн аддин Хуршах бууж өгөв⁹³.

Иран орныг бүрэн хяналтандаа авснаар Исмайлитуудтай тулалдахад цэрэг илгээхээс татгалзсан Багдадын халифын эсрэг 1257 оны 10-р сард Хамадан хотоос гурван замын их цэрэг хөдөлж 1258 оны 2-р сарын 11-нд Багдад хотыг эзлэх⁹⁴ боломж гарч ирэв. Дараа нь 1260 онд Алеппо, Хама болон Хомс хот монголчуудад дагаар орсон. Яг энэ үед Их хаан Мөнх таалал төгссөн мэдээ ирсэнд Хүлэгү хан Хэтбухад Дамаск, бусад нутгуудыг дайлах зарлиг буулгаад Ираны зүг эргэжээ⁹⁵. Сирид үлдэн Дамаскыг буулган авсан Хэтбуха ноён 1260 оны 9-р сард 2-нд Айн Жалут хүрч Мисирийн Мамлюкын Кутуз султантай тулалдсан боловч ялагдан Хэтбуха ноён алагдсан⁹⁶.

Ийнхүү Иран, Ирак, Анатоли тэргүүтэй Ойрхи Дорнодын голлах бүс нутаг Ил хаант улсын мэдэлд орсон үед хойд хөрш болох Алтан Ордоны улсын зүгээс дайсагнах байдал гарч эхлэв. Үүний гол шалтгаан нь Азербайжаны нутгийг хэн нь эрхшээх тухай асуудал байлаа⁹⁷. Ил хаант улс, Алтан Ордоны улс 1262-1263 онуудад Дербентэд мөргөлдөж эхэлснээс хойш удалгүй 1265 оны 2-р сарын 8-нд Хүлэгү хаан тэнгэрт хальжээ⁹⁸.

Ийнхүү Хүлэгү хааны байлдан дагууллын үр дүнд газар нутаг Ил хаант улсын хил хязгаар уужимссан ч Алтан Ордон-Мамлюкийн холбоо, Азербайжаны асуудал зэрэг нь Ил хаант улсын цаашдын түүхийг тодорхойлогч хүчин зүйл болсон юм.

⁹⁰ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jâmi 'aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 976-977.

⁹¹ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jâmi 'aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 978.

⁹² Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jâmi 'aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 979.

⁹³ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jâmi 'aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 990.

⁹⁴ Fatih Yahya Ayaz, "Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selam) Uluslararası Sempozyum*. İstanbul 7-9 Kasım 2008, s. 261-282.

⁹⁵ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jâmi 'aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 990.

⁹⁶ Айн Жалутын тулалдааны тухай хамгийн нарийн судалгааг Рювен Амитаи-Прейсс. *Монголчууд ба Мамлюкууд: Мамлюк-Ил хаадын дайн (1260-1281)*. Орчуулсан С. Оюунсүрэн. Улаанбаатар., 2006, тал 40-43.

⁹⁷ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*. Çev. Hasan Eren. TTK, Ankara 2000, s. 41.

⁹⁸ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jâmi 'aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1051.

Хүлэгү хаан (1215-1265)

Хүлэгү хааны залгамжлагчид

Хүлэгү хааны дараа түүний ууган хөвгүүн Абага 1265 оны 6-р сарын 19-нд Цагааннуур хэмээх газар хаан ширээг залгамжилжээ⁹⁹. Улсын бүх мужуудад захирагчаар монгол ноёд томилогдож түүний дэргэд санхүү, иргэний байдлыг сайн мэдэх хүнийг томилдог уламжлал үргэлжлүүлэв. Төрийн визир-шадар сайдаар түүхч Ата малик Жувеинигийн ах Шамс аддин Жувеинийг томилон албан хэргийг эрхлүүлэв¹⁰⁰.

Эцгийн үйл хэргийг тууштай үргэлжлүүлэгч Абага хан, худ ургийн холбоогоор дамжуулан Византын эзэнт эзэнт улстэй холбоотны харилцаа тогтоосон¹⁰¹ ба 1267-1268 онд Ил хаант улсын элч нар Константинопол хотод хүрэлцэн ирж байв¹⁰². Азербайжаныг эрхшээх тухай асуудлаар үүссэн зөрчил сэдэрч 1265 оны зун хоёр этгээд Дербендын ойролцоох Цагаанмөрөн хэмээх газар дахин тулалдсан ч Бэрх хан гэнэт нас барснаар байдал намжиж, Каспийн тэнгисийн баруун эргээр хилийн зурвас тогтоож худалдааны зам шинээр нээгдэж түр хугацааны энх амгалан бий болов¹⁰³.

Ил хаант улсын зүүн хөрш Цагадайн улсын Борак хан дайсагнах болсноор Абага хан өөрийн биеэр цэрэг авч мордон 1270. 06. 22-нд Хератын дэргэд ялалт байгуулжээ.

Баруун хязгаарын аюулгүй байдлыг хангах үүднээс 1281 онд ханхүү Мөнхтөмөрөөр удирдуулсан Илхаант улс, Бага Армян, Антакиагийн вангийн загалмайтнуудаас бүрдсэн арми Сирид цөмрөн орж 1281 оны 9-р сарын 30-нд Хомсын дэргэд Мамлюкын цэрэгтэй тулалдсан боловч ялагджээ¹⁰⁴.

⁹⁹ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i.*Jâmi' aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1058-1059; Shahâb addin Abdollah bin Fazlollah Shirazi. *Tahrîr-e Târikh-e Vassâf*. Be qalem Abdol-Mohammad Ayati, Tehran., 1383, s.39.

¹⁰⁰ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i.*Jâmi' aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1060-1061.

¹⁰¹ Gregory Abul'l Farac (Bar Hebraes). *Abu'l Farac Tarihi*. Cilt II, 1999, s. 585.

¹⁰² Bertold Spuler. *Iran Mogolları*. Çev. Cemal Köprülü. TTK, Ankara., 1987, s.79

¹⁰³ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i.*Jâmi' aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1062-1063.

¹⁰⁴ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i.*Jâmi' aâttavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1116-1117; Shahâb addin Abdollah bin Fazlollah Shirazi. *Tahrîr-e Târikh-e Vassâf*. Tehran., 1383, s.58-59; Mohammad bin Abdurrahim bin Ali ibn al-Furât. *Târihu Ibn Furât*. Tashih J.K. Zurayk. Beyrut., 1942, VII, s.216; Gregory Abul'l Farac (Bar Hebraes). *Abu'l Farac Tarihi*. Cilt II, 1999, s. 606-608.

Ийнхүү Абага хан, улсынхаа баруун, зүүн хязгаарыг хамгаалах хийгээд дотоодын тэрслүүг дарахад гол анхаарлаа хандуулан тэмцсээр 1282 оны 4-р сарын 1-нд Хамадан хотноо гэнэт таалал төгсжээ¹⁰⁵.

1282.06.21-нд болсон Их хуралдайгаар Хутуй хатнаас төрсөн Хүлэгү ханы долоо дах хөвүүн Тэгүдэр Ил ханаар өргөмжлөгдөв¹⁰⁶. Тэрээр Мамлюкын улстай хүйтрээд буй харилцаагаа сайжруулахыг хичээж байв. Энэ үед Тэгүдэр хан, исламын шашинд орсноо зарлан Ахмад гэх сахилын нэр авчээ. Энэ нь итгэл үнэмшлийн бус улс төрийн шинжтэй байсныг түүхчид онцолдог¹⁰⁷.

Тэрээр дотоод бодлоготоо амжилт муутай байлаа. Абага ханы ууган хөвүүн Аргун, хаан ширээний төлөө Тэгүдэр султантай тэмцэлдэж Анатолийн хойгийг захирч асан ханхүү Хонгуртай нууцаар эвсэн боловч 1284. 01. 17-нд ялагдаж Хонгуртай цаазаар авахуулсан¹⁰⁸ нь Тэгүдэрт дургүй байсан монгол ноёдыг Аргуныг тойрон хүрээлэхэд хүргэжээ. Хүлэгү хааны үеэс Монголчуудын үнэнч холбоотон байсан Армян, Гүржүүд ч шашнаасаа шалтгаалан ханхүү Аргуныг дэмжсэн¹⁰⁹ бөгөөд нөлөө бүхий ноёдын нэг Буха чинсан Аргуны талд орсноор хүчний харьцаа өөрчлөгдөн 1284 оны 8-р сарын 10-нд Тэгүдэр хан баривчлагдан ханхүү Хонгуртайг хилсээр хөнөөсөн, Аргуны эсрэг зүй бусаар тэмцсэн хэмээн буруутгагдаж цаазаар авахуулжээ.¹¹⁰ Ийнхүү Монгол-Армян, Гүржийн холбоотны уламжлалыг дагахын оронд исламын ертөнцтэй холбоо тогтоохыг оролдсон Тэгүдэр хааны бодлого амжилт олоогүй билээ.

Илхаан Аргун 1284.08.11-нд хаан ширээнд заларч Буха ноён төрийн визирээр томилогдов¹¹¹. Хаан суусан эхний жилүүддээ төрийн бүх шатанд Монгол ноёдыг түлхүү томилж, буддын шашныг илэрхий дэмжив. Гэвч Буха тэргүүтэй монгол ноёдын эрх мэдлийн төлөөх тэмцэл хийгээд нэрт визир Шамс аддин Жувеиниг хилсээр хороосон¹¹² зэрэг нь улс оронд хямрал авчирлаа. Харин Еврей гаралтай Саад уддовла ал-Мусул-ыг 1289 онд төрийн визирээр томилсноор¹¹³ татварын орлого сайжирч, бүтээн байгуулатанд эрчимтэй явагдах болсон ч хүн амын олонхи лал шүтлэгтэн түүнд илт дургүйцэх болж,¹¹⁴ Монгол ноёдод ч нөлөөлөн Аргун хааныг хорлохоор завдсан хэргээр Саад уддовла ал-Мусул 1291 онд цаазаар авахуулжээ¹¹⁵. Ордны зугаа цэнгэл, буддын шашны нямба зэргийг хослуулсан Аргун хаан удтал өвчилж байгаад мөн онд таалал төгсжээ¹¹⁶.

Аргун хааны дараа 1291. 07. 22-нд Гайхату хаан ширээнд заларч¹¹⁷ засаглалаа баталгаажуулахын тулд ноёд, түшмэдэд өглөг тараах, ард түмэнд хишиг хүртээх зэргээр их хөрөнгө үрсэн нь төрийн санг хоосруулжээ. Мөн ордны зугаа цэнгэлд автсан нь төрийн үйл хэргийг цалгардуулахад хүрч байв. Улсын санг сэргээхээр 1294 онд цаасан мөнгө чао үйлдэж гүйлгээнд оруулсан боловч баталгаа болох алт эрдэнэс байгаагүйгээс

¹⁰⁵ Абага хан амьдралынхаа сүүлийн жилд бор дарсанд хэт шунасан гэдэг. Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'attavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1118; Shahāb addin Abdollah bin Fazlollah Shirazi. *Tahrīr-e Tārīkh-e Vassāf*. Tehran., 1383, s.58-59; Зарим Армян сурвалжид Абага ханыг везир Шамс аддин Жувеини хор өгч алсан гэдэг мэдээ ч буй. A.G.Galstyan. *Ermeni kaynaklarına göre Moğollar*. Çeviren İlyas Kamalov. Yeditepe yayını. İstanbul., 2005, s.54

¹⁰⁶ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'attavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1126

¹⁰⁷ Bertold Spuler. *Iran Moğolları*. Ankara., 1987, s.89.

¹⁰⁸ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'attavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1132.

¹⁰⁹ Тухайлбал Саркисаар толгойлуулсан Гүрж цэргүүд Аргуны талд байлдаж байв. .G.Galstyan. *Ermeni kaynaklarına göre Moğollar*. İstanbul., 2005, s.76.

¹¹⁰ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'attavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1148.

¹¹¹ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'attavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1148-1149

¹¹² Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'attavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1160.

¹¹³ Al-Malik al-Mueyyed İsmail Ebu'l Fida. *Al-Muhtasar fi Ahbārī'l-Bashar*. Kahire., 1286, jild 4, s.18.

¹¹⁴ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara., 200, s.124.

¹¹⁵ Shahāb addin Abdollah bin Fazlollah Shirazi. *Tahrīr-e Tārīkh-e Vassāf*. Tehran., 1383, s.147.

¹¹⁶ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'attavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1182.

¹¹⁷ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jāmi' a'attavārikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1190-1191.

эдийн засаг улам хямарчээ¹¹⁸. Үүнээс болж ханхүү Байду, Тогачар ноён нараар удирдуулсан бослогод Гайхату хан ялагдан 1295. 04. 15-нд цаазаар авахуулжээ¹¹⁹.

Байду ялалтандаа дулдуйдан мөн онд өөрийгөө Ил ханаар өргөмжлөн төрийн албан тушаалд өөрийн талын хүмүүсээ томилж эхэлжээ. Гэвч Аргун хааны хөвүүн Газан, Ойрадын Новруз ноёнттой хүч хавсран Гайхату хааны өшөөг авах зорилгоор Хорасанд бослого гарган 1295. 09. 05-нд Байдуг хаан ширээнээс нь зайлуулав¹²⁰.

Ил хаан Абага, түүний хүү Аргун хаан, Аргуны хөвүүн Газан хаан

Газан хааны шинэчлэл, түүний үр дүн

Өрсөлдөгчдөө дарсан ханхүү Газан 1295. 11. 03-нд Арранд Их хуралдайг зарлан хуралдуулж Ил хаан болжээ. ¹²¹ Тэрээр хаан ширээний төлөөх тэмцэлдээ нутгийн зон олны дэмжлэгийг хүлээхийн тулд лалын шашинтан болсон. Тэрээр улс төр, эдийн засаг, соёл, цэргийн гээд бүх салбарыг хамарсан шинэчлэл хийсэн нь түүхэнд Газан хааны шинэчлэл хэмээн алдаршив. Төвийн засаглалыг хүчирхэгжүүлэхийн тулд визирийн тогтолцоог төгөлдөржүүлэн урьд гарагсан бүх зарлигийг дахин шинээр өөрчлөн төрийн албан хаагчдыг хааны зарлигаар томилон баталгаажуулдаг журам тогтоов. Улсын хэмжээнд татвар төлөгчдийн нэгдсэн бүртгэлтэй болгож визирийн газраас хөдөө тосгон хүртэлх бүх төвшинд төрийн албан хаагчдыг томилов. Төрийн соёлын бичиг баримтуудыг хадгалан хамгаалах үүрэг бүхий төрийн архивыг ч бий болгожээ. Өмнөх хаадын үед төрийн зардлын тооцоо тодорхой бус байсныг албан хаагчдын судалгаа, хүсэлтэнд үндэслэн төрийн сангаас жилд 2 удаа татаас олгох журам тогтоосон нь төрийн албаны зардлыг өмнөх үеэс үлэмж багасгажээ. Төрийн сан, хааны сан, төсөв зэргийг нарийн тодорхой заагласан зохион байгуулалтанд оруулжээ. Зоос дэлдэх тусгай байгууллагатай болж дүрэм журмыг нарийвчилсны дүнд зоос мөнгөний нэгдсэн системтэй болов. Шинэ хот суурин барих, зэлүүд газруудыг усжуулан ашиглалтанд

¹¹⁸ Bertold Spuler. *Iran Moğolları*. Ankara., 1987, s.101.

¹¹⁹ Shahâb addin Abdollah bin Fazlollah Shirazi. *Tahrîr-e Târikh-e Vassâf*. Tehran., 1383, s.159; Hamdollah Mostavfi Qazvini. *Târikh-e Guzide*. Ehtamam Abdolhuseyn Navayi. Tehran., 1387, s.601.

¹²⁰ Gregory, Abûl-Farac (Bar Hebraeus). *Abûl-Faractarihi*. Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara., TTKY, 1987, cilt II, s 657.

¹²¹ Rashid addin Fazlollah Hamadan-i. *Jâmi'a'âtavârikh*, Tehran, 1383, cild-e dovvom, s 1260.

оруулах, татварын нэгдсэн тогтолцоог мөрдүүлэх зэрэг шинэчлэл нь Ил хаант улсын төрийг улам бэхжүүлжээ¹²².

Баруун хилээ тэлэх өмнөх хаадын бодлогыг үргэлжлүүлэн 1298 онд Сирид довтлон Мамлюкын султан ал-Малик ан-Насирыг бутцохин Дамаск хотыг эзэлж байсан бол 1301 онд дахин довтолж Алеппо хүртэл нутгаа тэлжээ.¹²³

Газан хаан Ил хаант улсаа Буддизмээс лалын шашинд, нүүдлээс сууринд, нэг ханы захиргаанаас төвийн захиргаанд шилжүүлэхдээ Их Монгол улсын төрийн уламжлалыг исламын ертөнцийн засаглалын уламжлалтай дүйцүүлсэн өвөрмөц тогтолцоотой улс болгосон юм. Тэрээр 1304 оны 5-р сарын 17-нд таалал төгсжээ¹²⁴.

Ил хаант улсын мөхөл

Ужан хотод болсон их хуралдайгаар 1304. 07. 09-нд Газан хааны дүү Өлзийт хаанд өргөмжлөгдөв¹²⁵. Тэрээр төрийн удирдлагыг Монгол болон Перс ноёдтой эвсэн захирах зохион байгуулалтанд шилжүүлжээ. Цэрэг, Монгол иргэдийн хэргийг Кутлук шах, Чобан ноёд, санхүү, нийгмийн салбарыг Рашид аддин ба Саад аддин Савезид хариуцуулжээ. Өлзийт хаан эдгээр хоёр хүчний хооронд шүүгч, зохицуулагчийн үүрэг гүйцэтгэж байлаа.

Тэрээр Газан ханы шинэчлэлийн дүнд бий болсон төрийн тогтвортой нөхцөлд гол анхаарлаа соёлын салбарт хандуулжээ. Монголчуудын Хонгор Улаан хэмээн нэрлэдэг тал нутагт Султанье хотыг цогцлоон тухайн үеийн хамгийн шилдэг уран барилгачид, урчуудаар асар их зардлаар хааны ордон, шашны сүм хийд, эмнэлэг, дэн буудал, зээл, хоршоо, услалтын байгууламж, ногоон цэцэрлэг, өргөн гудамжтайгаар байгуулсан нь нийслэл Тебризтэй өрсөлдөх хэмжээнд хүрсэн гэдэг¹²⁶.

Улсын эрх баригчдын дунд шашны янз бүрийн урсгалын зөрчлийг гааруулахгүй, тэнцвэрийг хадгалах үүднээс Өлзийт хан 1310 онд шийтийн урсгалыг сонгон шүтэх болов¹²⁷.

Баруун хязгаараа бататгахын тулд тэрээр 1312 онд Сирийн зүг цэрэглэн Евфрат мөрнийг гатласан боловч эргэж ирээд¹²⁸ Мамлюкын эсрэг холбоотонтой болохоор 1305 онд Францын гоо ван Филипп, Английн I Эдуард хаанд элч илгээн захидал хүргүүлсэн байна.

Түүхэнд Өлзийт хааны захидал хэмээн алдаршсан тэр бичигт дэлхийн энх тайвны тухай санаа анх удаа гарсан хэмээн судлаачид үздэг¹²⁹.

Өлзийт хаан 1316 онд нас барсны дараа түүний балчир хүү Абу Сайд 1317 оны 4-р сард хаанд өргөмжлөгджээ¹³⁰. Хан балчир тул төрийн хэргийг Чобан ноён эрхлэн байв.

Чобаны хөвүүн Бага Азийн захирагч Төмөрташ өөрийн захиргааны бүс нутгийг тусгаарлан авахыг оролдсон боловч Ил хааны нэрийн өмнөөс эцэг Чобан нь цэрэг удирдан очиж уг үймээнийг нухчин дарсанаар тэрээр мамлюкуудыг түшиглэхээр Каирт зугадан очсон боловч Мамлюкийн султан Ил хаант улстай дахин дайсгахыг хүссэнгүй Төмөрташийг барьж авч цаазалсан ажээ. Түүний оронд Эрдэнэ ноёныг Анатолийн

¹²² Osman G.Özgüdenli. *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul., 2009, s.233-348.

¹²³ Bertold Spuler. *Iran Moğolları*. Ankara., 1987, s.112-116.

¹²⁴ Shahāb addin Abdollah bin Fazlollah Shirazi. *Tahrir-e Tārīkh-e Vassāf*. Tehran., 1383, s.248; Hamdollah Mostavfi Qazvini. *Tārīkh-e Guzide*. Ehtamam Abdolhuseyn Navayi. Tehran., 1387, s.606.

¹²⁵ Abolqasim Abdollah bin Mohammad al-Qashani. *Tārīkh-e Oljāitū*. Ehtamam Mohin Hambeli. Tehran., 1384, s.10.

¹²⁶ Abolqasim Abdollah bin Mohammad al-Qashani. *Tārīkh-e Oljāitū*. Tehran., 1384, s.107.

¹²⁷ Abolqasim Abdollah bin Mohammad al-Qashani. *Tārīkh-e Oljāitū*. Tehran., 1384, s.99-100.

¹²⁸ Bertold Spuler. *Iran Moğolları*. Ankara., 1987, s.127.

¹²⁹ Котвич В. XIII зууны эхэн үед монголчууд дэлхий нийтийн энх тайвны санааг сэдэж үүсгэсэн болох нь// *Хэл зохиол судлал*. том IX. Fasc 20.УБ., 1972. 208-213-р тал.

¹³⁰ Hamdollah Mostavfi Qazvini. *Tārīkh-e Guzide*. Ehtamam Abdolhuseyn Navayi. Tehran., 1387, s.611.

захирагчаар томилсон нь Анатолид удалгүй Эретнагийн ханлиг үүсч Ил хаант улсаас тусгаар тогтнох үндэс болов¹³¹.

1335 оны 11-р сарын 30-нд Абу Сайд хан Алтан ордоны эсрэг дайлаар явах замдаа таалал төгссөн бөгөөд түүнд нуган үр байгаагүй тул Ил хааны ширээ эзэнгүйрэн хоцорсоноор Ил хаант улсын мөхөл болсон гэж үздэг.

---

¹³¹ Ahmet Zeki Velidi Togan. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul., 1981, s.245.